

Janus

tijdschrift voor filosofie en antroposofie
jaargang 8 - nummer 2 - 1999

Pneumatisme: Jelle van der Schuit

Zien en horen: Jaap van Rijswijk

Het kwaad: Michiel Klinkhamer

Redactie adres:
Janus
Witte de Withstraat 17
6712 HA Ede
Email: fam.tiemens@giro.net.nl

Inhoud

Ten Geleide

door de redactie.....3

Pneumatisme

Wereldbeschouwing in het teken van de waterman
door Jelle van der Schuit.....5

Tekst bij de wereldbeschouwing van het pneumatisme

door Rembert Amons.....30

Zien en horen in de mediawereld

door Jaap van Rijswijk.....36

Historische symptomen van de dialectiek van het kwaad in de 20e eeuw

door Michiel Klinkhamer.....38

Colofon.....55

Colofon

JANUS

tijdschrift voor filosofie en antroposofie
8e jaargang , nummer 2

REDACTIE

Rembert Amons
Michiel Klinkhamer
Ad Tiemens

REDACTIEADRES

JANUS
Witte de withstraat 17
6712 HA Ede

ABONNEMENTEN

Het abonnementgeld bedraagt 17,- voor twee nummers
Het gironummer is: 2741887 ten name van JANUS

LOSSE NUMMERS

de prijs van een nummer van janus in de
losse verkoop bedraagt f 9,00
er zijn nog oude nummers verkrijgbaar

VORMGEVING

omslagontwerp:
Anita Lennaerts
layout :
Ad Tiemens
Jorg Tiemens

CORRECTIE

Mechteld Camman

COPYWRITE

Wie meent dat onze publicatie zijn of haar rechten aantast verzoeken wij
vriendelijk contact met ons op te nemen.

- 1) (Stalin op de zitting van de Poolse commissie van de Komintern op 3 juli 1924).
- 2) (Martin Malia, *The Soviet Tragedy. A history of Socialism in Russia, 1917-1991*. New York 1994) p 2-3)
- 3) (Malia, *Ibidem*)
- 4) (Wijnand Mees, *Het raadsel van de sfinx. Kosmische evolutie en menselijke verantwoordelijkheid*, Zeist 1997 p 184-188)
- 5) (Zie mijn boekje *Messianisme zonder Mededogen. Het communisme, zijn aanhangers en zijn slachtoffers*, Nieuwegein 1998)
- 6) (Over Rusland. De verhouding oost-west, Amsterdam 1990, p 49).
- 7) (*ibidem*).
- 8) (Van Hamersveld en Klinkhamer, op. cit. p 25)
- 9) (Eisbrecher 16)
- 10) (Viktor Suworow, *Der Eisbrecher. Hitler in Stalins Kalk I*, Stuttgart 1989, pp 17-18)
- 11) (*ibidem* 19)
- 12) (zie voor deze zaken Viktor Suvorov, *Poslednjaja Respoeblika*, Moskou 1997, p 54).
- 13) (Van Hamersveld en Klinkhamer, op. cit. pp 31-33)
- 14) (Arkady Vaksberg, *Stalin against the jews*, New York 1994).

Ten Geleide

door *de redactie*

Geachte lezer,

In dit nummer van JANUS treft u de laatste beschrijving uit de reeks van de twaalf wereldbeschouwingen.

We hebben deze keer extra aandacht besteed aan de vormgeving en de kwaliteit van de afbeeldingen. We hopen dat dit uw leesplezier zal verhogen.

Jelle van der Schuit voltooit zijn rondgang langs de dierenriem met de wereldbeschouwing van het psychisme in het teken van de waterman. Wij bedanken Jelle voor het vele werk dat hij heeft verzet en de inspiratie die hij ons heeft verschaft. Het thema van de twaalf wereldbeschouwingen is hiermee nog lang niet uitgeput. We zijn wel tot een afronding gekomen, tot tandenwisseling misschien wel. De hele cyclus heeft zo'n zeven jaar in beslag genomen.

De redactie is daarom op zoek naar een nieuwe invulling en roept ook de abonnees op om hun wensen kenbaar te maken. Jelle heeft in ieder geval enthousiast zijn verdere medewerking toegezegd. De lezer kan zich schriftelijk richten tot het redactie adres van Janus zoals vermeld achter in dit nummer.

Verder treft u in dit nummer een artikel aan van een debutant (in Janus), Michiel Klinkhamer. Michiel Klinkhamer doorliep de eerste zes klassen van de Zeister Vrije School, woonde twee jaar in Boedapest (Hongarije) en studeerde Ruslandkunde.

Hij heeft zich in het bijzonder beziggehouden met het analyseren van de recente geschiedenis. Daarbij heeft hij de antroposofie en de filosofie leren waarderen als wegen om dieper door te dringen in de achtergronden van de centrale gebeurtenissen van de twintigste eeuw. Samen met Marcel van Hamersveld schreef hij het boekje "Messianisme zonder Mededogen. Het communisme, zijn aanhangers en zijn slachtoffers." (Nieuwegein 1998) Uitgeverij Aspekt. Dit boek, dat het communisme in zijn ware aard onthult, is een neerslag van dit doordringen. Ook zijn artikel in dit nummer dat de strategie van het kwaad portretteert beweegt zich op het grensvlak van geschiedenis, filosofie en antroposofie. Michiel Klinkhamer heeft tevens zijn diensten aangeboden aan de redactie en zal in het vervolg ook redactionele taken op zich willen nemen.

Na de Tweede Wereldoorlog, bij het oplaaien van de Koude Oorlog ontstond in Nederland en veel andere westerse landen een merkwaardige polarisatie in de wetenschap, de politiek, de media en in het publieke debat. De wereld leek opgedeeld te zijn tussen de invloedssfeer van de Sovjetunie en die van het Westen, die als tegenpolen werden opgevat.

Het nazistische concentratiekamp groeide uit tot een symbool van de onmenselijkheid van onze eeuw, maar de tientallen miljoenen die voor, tijdens en na de oorlog in communistische concentratiekampen verkommerden, soms zelfs vlakbij in Midden-Europa, konden nauwelijks op enige aandacht, laat staan medelijden of hulp rekenen. Dat medelijden werd verbannen naar het "rechtse" of "westerse" kamp. Medelijden met slachtoffers van rechtse dictaturen werd luidruchtig opgeëist door het socialistische kamp.

WAAROM LIET MEN ZICH NIET LEIDEN DOOR MENSELIJK MEDELIJDEN MET DE SLACHTOFFERS, MAAR DOOR IDEOLOGISCHE AFKEER VAN DE DADERS? Het voorkomen van leed was blijkbaar niet het belangrijkste uitgangspunt.

Voor een evenwichtige terugblik op de 20e eeuw, die zowel een krachtige individualisering als de meest beestachtige uitbarstingen van groepsgedrag bracht, is mijns inziens het perspectief van de dialectiek van het kwaad schier onontbeerlijk.

Steiner stelde zich in 1918, toen de Europese zelfvernietiging zich voor zijn ogen had voltrokken, de vraag, of men zich eigenlijk wensen kon, "dat de mensheid zonder een zodanige catastrofe eenvoudigweg zo voort had kunnen leven, zoals zij gewaande had tot 1914 te kunnen leven?". Aan het einde van deze bloedige eeuw, die door die Europese burgeroorlog werd ingeluid, kunnen we ons op onze beurt afvragen, of, als we nalaten om uit onze catastrofes lering te trekken en ons, te beginnen in de geest en door de kracht van onze gedachten, te bevrijden van de gespletenheid, die deze dialectiek in onze ziel heeft veroorzaakt, we niet een waanbeeld van onze geschiedenis, onze medemens en onszelf in stand houden, dat tot een grondslag kan worden voor de volgende mensheidscatastrofe.

Nog nooit eerder in de geschiedenis is de noodzaak om te begrijpen zo groot geweest.

Uit de Tractatus Sphaera:
Aquarius laat zijn vernieuwende ideeën stromen als water

De “bevrijding” door het Rode Leger was voor de meeste Midden- en Oosteuropese landen een nachtmerrie. Het aantal mensen dat, in enkele maanden tijd, vluchtte voor het oprukkende Rode Leger bedroeg tussen 7 en 9 miljoen. Dit was de grootste volksverhuizing uit de Europese geschiedenis. Het aantal door sovjetsoldaten verkrachte vrouwen bedroeg alleen al in de Duitse bezettingszone tussen 1944 en 1948 naar schatting 2 miljoen. Dit was niet alleen uit wraak voor de Duitse gruwelen in Rusland, want de sovjetsoldaten deden het ook met vrouwen van bondgenoten, bijvoorbeeld in Joegoslavië, en al voor de oorlog in Polen en de Baltische staten.

Hoewel de Sovjetunie al in 1920 was begonnen met concentratiekampen, in Stalins kampen drie maal meer mensen omkwamen dan in die van Hitler, en Stalin zelfs tijdens de oorlog enkele miljoenen onschuldigen in kampen hield opgesloten (de overlevingskans was er niet groter, dan in een Duits kamp), slaagde hij erin om tegenover het westen krediet te slaan uit zijn slachtofferschap en uit de onthulling van de Duitse kampen. Ongeveer de helft van de terugkerende sovjetfrontsoldaten werd na de oorlog in een concentratiekamp opgesloten, waarvan de meesten niet terugkeerden. In Midden-Europa nam Stalin sommige Duitse kampen over en vulde ze met zijn categorie slachtoffers. De wrede bezetting van Midden-Europa, de verwoesting van de samenlevingen tussen 1945 en 1948 en de “sovjetisering” van een eeuwenoude historische regio rechtvaardigde hij met het antifascisme. Veel, zo niet de meeste Nederlandse en westerse historici lieten zich door dit argument om de tuin leiden en verwarren nog steeds het leed van het Russische volk met de drijfveren van de communistische leiders. Toen de Hongaren in 1956 in opstand kwamen tegen de communistische tirannie, stuurde de Hongaarse staatsveiligheidsdienst (AVH), zich welbewust van de kritiekloze westerse ontvankelijkheid voor het communistische “antifascisme”, agenten de menigte in om fascistische leuzen te schreeuwen, zodat de opstand als fascistisch kon worden voorgesteld.

Deze westerse ontvankelijkheid voor evidente leugens zet te denken. Op het moment dat men geen onderscheid maakt in het kwaad zelf, zal men geneigd zijn een tegenstelling onder te brengen in de tegenstelling tussen goed en kwaad. Zonder besef van de dualiteit van het kwaad is men geneigd om voor een van de twee tegengestelden een voorkeur te ontwikkelen en deze niet te bestrijden of zelfs te steunen. Strijdend tegen het dwaallicht van Lucifer, vult zich de ziel met Ahrimanische leugens.

Als men geen kwalitatief onderscheid aanbrengt in het kwaad, neigt men tot het maken van een **gradueel** onderscheid op een soort **lineaire** schaal van slechtheid, waar uiterst links de satan staat en uiterst rechts God, met in het midden de meeste mensen, maar waar geen twee kwaden op dezelfde plaats kunnen staan en dus het ene kwaad eigenlijk beter of slechter dan het ander moet zijn.

Pneumatisme

Wereldbeschouwing in het teken van de waterman
door *Jelle van der Schuit*

Inleiding

Onderstaande beschouwing is gewijd aan het pneumatisme, één van de twaalf wereldbeschouwingen die door Rudolf Steiner zijn onderkend. Het vormt het laatste artikel in een reeks waarin telkens aandacht werd besteed aan één van de twaalf wereldbeschouwingen. Allereerst volgt een samenvatting van de inhoud.

Begonnen wordt met de passage waarin Steiner deze fundamentele beschouwingwijze inleidt. Op basis van deze introductie wordt het pneumatisme verder uitgewerkt. Volgens de pneumatist is de wereld op te vatten als de openbaring van één allesomvattend geestelijk wezen. Deze *algeest* is actief scheppend aanwezig in alle dingen en geldt als de algemene grondslag voor al het zijn. De eenheid van het geestelijke staat voorop. De pneumatist verzet zich tegen de mogelijkheid van een veelheid van zelfstandig werkzame geestelijke wezens. Voorzover de mens deel heeft aan de goddelijke geest doet hij dat niet op zelfstandige wijze. De pneumatist voelt zich door het spirituele aangetrokken en wil zich ook in spirituele zin ontwikkelen. Hij neigt naar een ethische grondhouding: onder de indruk van het goddelijke in de wereld wil hij het goddelijke zoveel mogelijk ondersteunen. Er zal verder worden betoogd dat de grondhouding van het pneumatisme samenhangt met een affiniteit voor het bestaan en de werkzaamheid van de *etherwereld*. De etherwereld is vanuit de aarde gezien het dichtsbijzijnde deel van de geestelijke wereld en zij schept de bestaansvoorwaarden voor alles wat leeft.

Het pneumatisme is gekoppeld aan het dierenriembeeld van de *waterman*. Allereerst wordt nagegaan hoe de samenhang is met de periode van het jaar waarmee dit dierenriembeeld volgens de astrologische traditie is verbonden, een periode die valt in het midden van de winter. Tevens wordt onderzocht in hoeverre het dierenriembeeld van de waterman - een staande man die water schenkt - past bij de grondhouding van het pneumatisme.

In een volgend gedeelte wordt de positie van het pneumatisme in de kring der wereldbeschouwingen nader bekeken. Enerzijds wordt aandacht besteed aan de verhouding van het pneumatisme tot de tegenoverliggende wereldbeschouwing, het *sensualisme*. Anderzijds komt de verhouding aan de orde tot de naburige wereldbeschouwingen, die van het *psychisme* en het *spiritualisme*.

De zielebeschouwingssstemming van de *gnosis* (in samenhang met de planeetsfeer van *Saturnus*) blijkt goed aan te sluiten bij het pneumatisme.

Van de tien categorieën van Aristoteles kan de categorie van het *hebben* in verband worden gebracht met het pneumatisme.

Vervolgens worden vanuit de geschiedenis van de filosofie enkele voorbeelden van het pneumatisme gegeven. Tot de filosofen die verwant zijn met het pneumatisme op basis van een pantheïstische benadering behoren onder meer: *Plotinus*, *Eckhart*,

Böhme, Bruno, Spinoza en Schelling. Bovendien komen voorbeelden aan bod van het zogenoemde *monopsychisme*, de stroming in de filosofie die ervan uitgaat dat de activiteit van het denken veroorzaakt wordt door één algemeen intellect dat werkzaam is voor de mensheid als geheel. Deze opvatting is gekoppeld aan het standpunt dat de mens na de dood geen persoonlijk voortbestaan wacht. Als voorbeelden van het monopsychisme worden genoemd: *Averroës* en *Zegert van Brabant*. Tenslotte worden enige filosofen genoemd die de spiritualiteit van de mens vooral in verband brengen met het vermogen van de mens om zich via een hoger, innerlijk zintuig te laten aanspreken in zijn moraliteit. In dit verband worden *Shaftesbury* en *Hemsterhuis* genoemd.

Besloten wordt met een bespreking van de strofe die Steiner in zijn spreuk over de twaalf stemmingen heeft gewijd aan het dierenriembeeld van de waterman.

Rudolf Steiner over het pneumatisme

In zijn introductie van de verschillende wereldbeschouwingen bespreekt Rudolf Steiner hoe er een weg loopt van het psychisme via het pneumatisme naar het spiritualisme¹:

“Wanneer iemand psychist is en geneigd is om als kennismens de wereld contemplatief te beschouwen, dan komt hij ertoe om tegen zichzelf te zeggen dat hij in de wereld het psychische veronderstelt. Op het moment dat hij niet slechts kennismens is maar evenzeer sympathie heeft voor het actieve, voor het werkzame, voor het wilsmatige in de menselijke natuur, dan zegt hij tegen zichzelf: het is niet voldoende dat er wezens zijn die slechts ideeën kunnen hebben; deze wezens moeten ook iets actiefs hebben, moeten ook kunnen handelen. Dat is echter niet denkbaar, zonder dat deze wezens individuele wezens zijn. Dat betekent, dat zo iemand van de aanname van de bezieldeheid van de wereld opstijgt tot de aanname van geest of geesten in de wereld. Het is hem nog niet duidelijk of hij één of meerdere geestwezens moet aannemen, maar hij stijgt op van het psychisme tot het *pneumatisme*, tot de leer van de geest.

Is iemand echt pneumatist geworden, dan kan het beslist voorkomen dat hij datgene inziet wat ik vandaag over het getal heb gezegd, namelijk dat het met betrekking tot getallen een beetje bedenkelijk is om van een eenheid te spreken². Dan komt hij ertoe om tegen zichzelf te zeggen: het zou verwarrend zijn van één pneuma te spreken. En hij komt er dan langzamerhand toe zich een voorstelling te kunnen vormen van de geesten van de verschillende hiërarchieën. Hij wordt dan in echte zin spiritualist, zodat ook aan deze kant een onmiddellijke overgang van pneumatisme naar spiritualisme is.

Alles wat ik op het bord geschreven heb, betreft wereldbeschouwingen die voor hun eigen gebied hun rechtvaardiging hebben. Want er zijn gebieden waarvoor het psychisme een verklaring biedt en er zijn gebieden waarvoor het pneumatisme een verklaring biedt. Wil men zo grondig te werk gaan met de verklaring van de wereld als wij dat geprobeerd hebben, dan komen we uit bij het spiritualisme, bij de aanname van de geesten van de hiërarchieën. Dan kan men niet blijven stilstaan bij het pneumatisme; want bij het pneumatisme blijven stilstaan zou in dit geval het volgende betekenen.

Wanneer we spiritualisten zijn, kan het ons overkomen dat de mensen zeggen: waarom

Polarisatie.

Door elkaar, vanaf de jaren dertig, steeds feller te beconcurreren en bestrijden, wisten de nazistische en bolsjewistische bewegingen het maatschappelijke midden ernstig te verzwakken. Hitlers revanchisme en oorlogsvoorbereidingen werden in de ogen van veel Duitsers gelegitimeerd door de reële en onafwendbare bolsjewistische dreiging uit Rusland. Hitler gebruikte het verdeckte streven van Stalin naar verovering van Duitsland en Europa om zijn opvatting over de geopolitieke noodzaak van een oorlog met Rusland te rechtvaardigen. De oververtegenwoordiging van joden in de top van de CPSU en andere communistische bewegingen, gebruikte hij om zijn antisemitische maatregelen te rechtvaardigen. Er zijn overigens sterke aanwijzingen, dat Lenin en Stalin in sommige gevallen opzettelijk “de joden” het vuile werk lieten opknappen, zodat men hen, als het fout ging, de schuld kon geven. Zo werden 11 van de 12 grootste communistische concentratiekampen begin jaren dertig door joden geleid en waren in de uiterst wrede staatsveiligheidsdiensten zeer veel joden te vinden.¹⁴

Door zich op te werpen als antifascisten wonnen de bolsjewieken de sympathie en de morele of actieve steun van een groot deel van de westerse intellectuelen, kunstenaars, journalisten, politici en zelfs zakenlui. Voorbeelden zijn er te over: Walter Duranty, correspondent van de New York Times, Joseph Davies, Amerikaans ambassadeur in Moskou, Hemmingway, Romain Rolland, Feuchtwanger, Bertold Brecht, allen horen zij tot die gespleten Europeanen, die de onvoorstelbare gruwelen van het stalinisme verzwegen, ontkenden of goedpraatten en hun morele autoriteit misbruikten om de publieke opinie te benevelen.

Stalin ontving ondertussen behalve van Duitsland ook omvangrijke militaire steun van het Westen tegen Duitsland en gebruikte tegelijkertijd Hitler-Duitsland als “Ijsbreker van de wereldrevolutie”.

Bij de vredesonderhandelingen na de oorlog gebruikte de Sovjetunie de door haar geprovoceerde Duitse agressie, alsmede haar ontstellende slachtofferaantal van 27 miljoen, als argument om Oost-Europa en delen van Midden-Europa te bezetten, onderwerpen en te sovjetiseren. Een studie naar de achtergrond van dit slachtofferaantal levert echter schattingen op, volgens welke “slechts” ongeveer de helft van de Russische slachtoffers direct of indirect door de Duitsers is gemaakt. Een groot aantal, wellicht de helft, viel ten prooi aan de geheime oorlog, die Stalin ook tijdens de Tweede Wereldoorlog voerde tegen zijn eigen, ongewapende volk. Ook het Russische volk vocht een tweefrontenoorlog uit. De communisten die in het verzet zaten tijdens de oorlog waren helden, maar zij waren dat als a-politiek individu. Als moskougetrouwe communisten waren zij collaborateurs met het nazisme en schuldig aan het uitbreken van de oorlog. Communisten en nazi's hadden elkaar nodig om Europa in brand te zetten en op de puinhopen hun nieuwe orde te kunne invoeren.

Soevorov toont met een overdaad van honderden steekhoudende argumenten en een onvoorstelbare feitenkennis aan, dat Stalin na het sluiten van het niet-aanvalspact in augustus 1939 een geheime mobilisatie in gang zette, die in het voorjaar 1941 aan de Duits-Russische grens uitmondde in de grootste troepenconcentratie uit de menselijke geschiedenis. De mobilisatie moest in juli 1941 overgaan in een openlijke, terwijl de sovjetstrijdkrachten een verrassingsaanval uitvoerden op Duitsland. De sovjet economie draaide toen, in tegenstelling tot de Duitse, al twee jaar op oorlogsregime, waardoor Stalin beschikte over meer dan vijf maal zoveel en betere tanks dan Duitsland en meer artillerievuurkracht dan alle overige legers bij elkaar.

Duitsland trof de Sovjetunie echter op haar meest kwetsbare moment, enkele weken voor de aanval op Duitsland, die het begin moest worden van de verovering van Europa en de ontketening van de wereldrevolutie. De sovjet tanks waren of onbemand of stonden nog op de rails, de verdedigingslinies waren afgebroken, de mijnevelden ontijdend, de bruggen van springstof ontdaan, de vliegtuigen naar de grens verplaatst. Miljoenen tonnen ammunitie en brandstof lagen opgeslagen aan de grens en vielen in Duitse handen. Verdedigende strategie, tactieken, plannen hadden de Russen niet. Ze hadden nauwelijks getraind op een tegenaanval, slechts op een verrassingsaanval. Aanvankelijk vocht het Rode Leger terug met aanvallende tactieken. Defensieve wapens, zoals antitankgeschut en dergelijke, waren nauwelijks voorradig. Alle productielijnen waren ingesteld op een aanvalsoorlog. Alle topografische kaarten lagen aan de grens opgeslagen en vielen in Duitse handen, waardoor het Rode Leger doof en blind werd. Zo kan men letterlijk vele bladzijden, ja vijftienhonderd bladzijden verdergaan.

Hitler was zich bewust van de dreiging aan zijn nieuwe oostgrens, hoewel hij de reusachtige omvang ervan niet vermoedde. Door deze dreiging kon hij zijn aanval op de Sovjetunie legitimeren als een preventieve veldtocht. Hoewel het concept van uitbreiding naar het oosten (Lebensraum) en de plannen voor operatie Barbarossa al klaar lagen, werd het tijdstip van de aanval, namelijk op een moment dat de Wehrmacht en de SS nog niet voldoende voorbereid waren, bepaald door het besef van de massale militaire opbouw aan Duitslands oostgrens. Door de Duitse verrassingsaanval leed de Sovjetunie onvoorstelbare verliezen en slaagde zij erin om niet geheel, maar slechts de helft van Europa te bezetten. Zonder het te willen, en misschien zonder het te weten, redde het monster Hitler West-Europa van bezetting door het Rode Leger.

Dit is een wrange gedachte, die alleen te verdragen en te beoordelen is, als men niet vanuit een gepolariseerd wereldbeeld de oorlog beschouwt, maar hem ziet als een bizar samenspel van twee tegenstelde machten, die elk een ander gezicht van het kwaad belichaamden. Anders zou men hem opvatten als een apologie voor Duitse agressie of zelfs voor het nazisme. Het is niet verwonderlijk dat dergelijke gedachten slechts door de generatie van na de Koude oorlog kunnen worden aanvaard. Het antifascisme is er bij ons zo ingehamerd, dat we geen angst meer hebben het nazisme "goed te praten" als we de stelling bespreken, dat het tijdstip van de Duitse aanval op Rusland, 22 juni 1941, uit preventief oogpunt gekozen werd.

zoveel geesten? Waarom zo het getal toepassen? Er bestaat een uniforme algeest! - Wie dieper op de zaak ingaat, die weet dat het met dit bezwaar precies zo is, als wanneer iemand zegt: jij zei me dat daar tweehonderd muggen waren. Ik zie echter geen tweehonderd muggen, ik zie slechts één muggenzwerm. - Even zo zouden de aanhangers van het pneumatisme, van het pantheïsme enzovoorts zich tegenover het spiritualisme opstellen. De spiritualist ziet de wereld vervuld van de geesten van de hiërarchieën; de pantheïst ziet slechts de ene zwerm, ziet slechts de uniforme algeest. Maar dat berust slechts op een onnauwkeurige zienswijze."

Pneumatisme, monotheïsme, pantheïsme

Volgens het pneumatisme is de wereld gebaseerd op één actief beginsel. Dit beginsel wordt *geest* genoemd. *Pneuma* is een Griekse woord dat kan betekenen: wind, lucht, (levens)adem, maar ook: geest. Alle verschijnselen in de wereld worden gezien als het resultaat van één allesomvattende en enkelvoudige geestkracht. Deze geest spreekt uit alle dingen. Zoals een machtige wind geen enkel wezen op zijn weg onberoerd laat, maar overal in weet door te dringen, overal in aanwezig is, zo getuigt de werkelijkheid in al haar facetten van de scheppende en vormende werking van de geest.

Alles wat is dankt zijn ontstaan en voortbestaan aan één geest. De werkelijkheid komt voort uit dat ene beginsel. De wereld is een *eenheid* omdat alles in de wereld afhankelijk is van die ene wereldgrond. Deze wereldgrond is oppermachtig: alles is in zijn hand. Deze wereldgrond kan *God* worden genoemd: het opperwezen aan wie alles wat is zijn bestaan te danken heeft. De wereld vormt één groot samenhangend geheel. De samenhang ervan wordt actief en permanent in stand gehouden door de algeest Gods. Het pneumatisme komt neer op een *spiritueel monisme*: alles in de werkelijkheid is het werk van één geest. Er zijn geen andere werkzame principes buiten deze geest. Er is maar één volledig zelfstandig en onafhankelijk wezen en dat is God. Alle wezens buiten God zijn niet zelfstandig, want ze zijn afhankelijk van Zijn geestelijke werkzaamheid.

Het pneumatisme behelst *monotheïsme*, de leer dat er één God bestaat. Het pneumatisme behelst ook *pantheïsme*, de leer dat de hele wereld berust op God en God in alle dingen aanwezig is (*pan* = Grieks voor *geheel*). De pantheïst meent dat de wereld om ons heen, variërend van het meeste nietige steentje op aarde tot het gigantische complex der sterren in de wereldruimte, onderdeel uitmaakt van het goddelijk wezen. Enerzijds kan het bestaan van de wereld niet los gezien worden van God en anderzijds kan het bestaan van God niet los gezien worden van de wereld: schepping en schepper zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. De wereld kan als het levend lichaam van God worden opgevat. Dit leven van God kent innerlijke kwaliteiten: het kent het vermogen van de ziel, maar bovenal het vermogen van de geest: het vermogen van scheppende activiteit. Zo kan ook over God gesproken worden in termen van *Wereldziel* en *Wereldgeest*. Er is dus geen sprake van dat God de wereld op een bepaald moment heeft geschapen om zich vervolgens afzijdig te houden en dat hij slechts bij wijze van uitzondering ingrijpt. Integendeel: het ingrijpen van God is een onophoudelijke en alomvat-

tende aangelegenheid.

Het mensbeeld van de pneumatist

De pneumatist is diep onder de indruk van de goddelijkheid van de wereld. Wat is binnen zijn visie de plaats van de mens in het goddelijk bestel? De mens moet worden opgevat als een hoogstaand wezen: hij bezit geestelijke vermogens en kan zich inzichten eigen maken betreffende de wereld en haar goddelijke kern. Het kenvermogen van de mens berust op een deelhebben aan de goddelijke geest. Een deel van de algeest leeft in de mens en verzorgt daar onder meer zijn denkvermogen. Het denken geldt dus niet als zelfstandige prestatie van de mens, dit vermogen maakt hem niet tot een zelfstandig geestelijk wezen. Het denkvermogen is als het ware een hoger zintuig waardoor het spirituele in de mens kan binnenstromen als een geschenk van de goddelijke wereld. Voor de pneumatist is de mens geen zelfstandig geestelijk wezen: de mens is en blijft in zijn denken en doen afhankelijk van de universele geest. Ook in het handelen mist de mens de mogelijkheid van een zelfstandige bestaanswijze. Van een echte vrijheid van handelen kan geen sprake zijn. De mens is namelijk afhankelijk van de natuurlijke neigingen waarmee hij nu eenmaal is begiftigd. Tot deze natuurlijke neigingen moet echter ook worden gerekend het streven naar bezinning en verdieping, dat als een vonk van het goddelijke oplicht in de mens. De pneumatist wil zich zoveel mogelijk inspannen om zich te verheffen tot de goddelijke geest. Hij wil zich niet laten meeslepen door de verleidingen van de lagere driften, maar streeft naar een deugdzaam en godvruchtig bestaan, waarin het denken zelf tot hartstocht wordt. Hij wil leven volgens de goddelijke natuur. Een *ethische grondhouding* is derhalve een kenmerk van het pneumatisme.

Steiner wijst erop dat de pneumatist tot de erkenning komt van een actief element, een wilsfactor. Deze wilsnatuur geldt in eerste plaats voor de algeest. Maar ook de mens deelt in deze goddelijkheid. Naarmate de mens zich zijn goddelijkheid bewust wordt, groeit zijn ambitie om te leven volgens de goddelijke wil.

De wereld der etherkrachten

Sigismund von Gleich heeft de grondhouding van het pneumatisme in verband gebracht met een mate van besef of een zeker gevoel voor het bestaan en de werking van de *etherwereld*. Dit verband willen we hier graag wat verder uitwerken, gebruikmakend van de inzichten die de antroposofie ons biedt. Allereerst geven we een uitleg van de aard van het etherische. Vervolgens zullen we het verband met het pneumatisme aan de orde stellen.

Etherkrachten zijn die bovenzinnelijke krachten die verantwoordelijk zijn voor de verschijnselen van het leven. De etherische krachten worden daarom ook de *levenskrachten* genoemd. Levende wezens (planten, dieren en mensen) bezitten behalve hun

Elke generatie vormt zich een eigen beeld van het verleden, en onder de huidige generatie bevinden zich jonge historici, zij het nog niet veel, die geen genoegen meer nemen met verklaringen voor belangrijke gebeurtenissen, die halfslachtig, tegenstrijdig en op zijn best lapwerk zijn om het genoemde gepolariseerde en geïdeologiseerde wereldbeeld aan elkaar te houden.

Zo is de verklaring voor het feit dat Stalin tussen 1928 en 1933 met geweld Rusland industrialiseerde en daarmee de basis legde voor de grootste militaire industrie, productie en opbouw in de geschiedenis, omdat hij bang was voor de Duitse revanche, die hij met vooruitziende blik al zag aankomen, op zijn zachts gezegd slecht onderbouwd. Als je iemand vreest, duw je hem geen zwaard in de handen, stel je je smidse niet voor hem open om het te veredelen en bied hem niet aan om zich in je achtertuin te bekwamen in het hanteren ervan.

Zo zijn niet alleen de nazistische en de sovjetversie van het begin en de aanleiding van de Tweede Wereldoorlog propagandistisch en onjuist gebleken. Ook de gangbare westerse versies zijn doorspekt met oppervlakkige en halfslachtige verklaringen, die noch nieuwsgierigheid, laat staan waarheidsliefde, recht doen wedervaren, ook niet als die oprecht geboren zijn uit het schier ondraaglijke besef van de onmenselijkheid van deze eeuw.

Een van de laatste grote leugens over de Tweede Wereldoorlog is die van de vredelievendheid van de Sovjetunie. Viktor Soevorov (pseudoniem voor Vladimir Rezoen), een overgelopen officier van de militaire inlichtingendienst van het Sovjetleger (GROE), heeft in zijn trilogie "Ijsbreker", "Dag M" en "De Laatste Republiek" op schokkende, maar zeer overtuigende wijze aangetoond, dat Stalin de Sovjetunie wel degelijk had voorbereid op een oorlog tegen Duitsland, maar niet op een verdedigingsoorlog.

Door niet de neutraliteit van Polen te garanderen, maar met Hitler-Duitsland een niet-aanvalsverdrag te sluiten en Polen, de Baltische staten, Finland en delen van Roemenië op te delen, gaf hij Hitler groen licht om een oorlog tegen Engeland en Frankrijk te beginnen. Zo droeg hij evenveel verantwoordelijkheid voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog als Hitler. Alleen was hij sluw genoeg om zijn deel van Polen pas drie weken later op te eisen, zodat Duitsland alleen de schuld kreeg voor het uitbreken van de oorlog.

De geallieerden konden het zich niet veroorloven om zowel Duitsland als de Sovjetunie de oorlog te verklaren. Het noodlottige samenspel van de totalitaire concurrenten, het bolsjewisme en het nazisme, was al zo ver gevorderd, dat een vernietigingsoorlog nauwelijks meer te vermijden was. Het westen wist niet welke van de twee kwaden te kiezen, en had bovendien boter op zijn hoofd doordat het er na de Eerste Wereldoorlog voor gekozen had om Midden-Europa liever te ontwrichten met vernederende vredesverdragen en de oprichting van kunstmatige staten als Tsjecho-Slowakije en Joegoslavië, dan het te dulden als een gelijkwaardige geopolitieke en economische regio, die als buffer en doorgeefluik tussen West en Oost had kunnen dienen.

Op dezelfde dag, 7 november 1923, en hier komen we bij een uiterst bizarre toevaligheid, probeerde nog iemand anders eveneens de macht te grijpen: Adolf Hitler. Dat mislukte, hij geraakte in gevangenschap, werd opgesloten in slot Landsberg waar hij "Mein Kampf" schreef, dat hij opdroeg aan zijn 16 bij de putsch omgekomen kameraden. Merkwaardig genoeg rept hij in zijn boek met geen woord daarover.¹²

Doordat de wereldrevolutie uitbleef, keerde het idee van de noodzaak van nog een wereldoorlog terug, zij het dat het tegenover het Westen werd verdoezeld door uitspraken over "socialisme in een land" en dergelijke. Het leninistische idee van een "adem-pauze" in de strijd tegen het kapitalisme (lees: alle andere staten op aarde) keerde bij Stalin terug.

Zo bleef het buitenlandse beleid gebaseerd, hoewel dit niet openlijk uitgesproken werd, op het ontwrichten van de internationale politiek, het ondergraven van de Europese orde die na de vrede van Versaille was ontstaan, het verstoren van het wankel politieke evenwicht in Duitsland en het uitlokken van nieuwe conflicten tussen Duitsland en de Entente.

Tijdens de conferentie van Genua van maart 1922, die door de Britten, na een hint van Sovjetzijde, was belegd om de economische en politieke problemen van dat moment aan te pakken, hanteerde Lenin, dat weten we nu uit zijn voorheen geheime archief, een geheime agenda. In een brief aan sovjetminister van buitenlandse zaken, Tsjitsjerin van 10 februari 1922 schrijft Lenin: "Het komt ons goed uit dat Genua zal mislukken (...), maar natuurlijk niet door ons(...). Het spreekt vanzelf, dat dit zelfs in geheime documenten niet vermeld moet worden." De sovjetdelegatie bracht de Duitsers op de hoogte van een mogelijk akkoord tussen de geallieerden en de sovjets, waardoor de Duitsers, doodsbenauid voor een nieuwe anti-Duitse Entente, geen andere uitweg zagen, dan op 16 april 1922 met Rusland het verdrag van Rapallo te sluiten. De conferentie was mislukt en de schuld daarvoor werd, geheel volgens Russische planning, bij de Duitsers gelegd.¹³

Door de 13 jaar van Duits-Russische militaire samenwerking, die met Rapallo begon en tot 1935 voortduurde (dus tot 2 jaar nadat Hitler aan de macht gekomen was!) kon Duitsland weer een modern, offensief leger opzetten en konden de bolsjewieken hun leger en luchtvloot moderniseren.

Tegelijkertijd verbood Stalin via de Komintern eind jaren twintig en begin jaren dertig de Duitse communisten om tegen de NSDAP te ageren. Hoewel een coalitie met de sociaal-democraten het aan de macht komen van Hitler zeer onwaarschijnlijk, zo niet onmogelijk had gemaakt, verbood Stalin dat. Hij instrueerde de Duitse communisten zelfs om met alle kracht de sociaal-democraten aan te vallen. Ze werden "sociaal-fascisten" genoemd. Pas in 1935 stond hij hun toe met de sociaal-democraten een "volksfront" te vormen tegen het nazisme. Het lijkt er sterk op, dat Stalin niet alleen Duitsland door geheime militaire samenwerking weer gevaarlijk heeft gemaakt, maar er ook alles aan gedaan heeft om een revanchistische, oorlogszuchtige stroming als het nazisme, met aan het hoofd iemand als Hitler, aan de macht te brengen.

fysiek lichaam ook een *etherlichaam*. Dit etherlichaam is een verzelfstandigd deel van de etherwereld en draagt zorg voor alle organische en fysiologische processen. De dood van een levend organisme betekent dat het etherlichaam loskomt van het fysieke lichaam. Daardoor kan het fysieke lichaam zich niet meer op de voorgaande wijze in stand houden: het valt in chemische elementen uiteen. De orde van het levende maakt plaats voor de orde van het louter fysieke en binnen deze fysieke orde is slechts plaats voor de dood, als het niet-levende. Het leven bestaat dankzij de voortdurende ondersteuning van het etherische: zij zorgt voor de voortdurende overwinning van de dood.

Steiner heeft het etherlichaam in latere tijd ook het *vormkrachtenlichaam* (Duits: *Bildekräfteleib*) genoemd. Vormkrachten zijn dus een alternatieve benaming voor etherkrachten. Deze benaming benadrukt de vormende werking die uitgaat van de wereld van etherische op het fysieke: het etherische geeft vorm aan de organen en de fysiologie van het lichaam. Het etherlichaam wordt wel de *architect* van het fysieke lichaam genoemd.

De polariteit tussen de wereld van het fysieke en de wereld van het etherische wordt door Steiner ook als volgt voorgesteld. Fysieke krachten werken *uitstralend* vanuit het centrum van de aarde naar de periferie van de kosmos. Etherische krachten werken daarentegen juist andersom: *instralend* vanuit de periferie van de kosmos naar het centrum van de aarde. Van alle kanten stroomt het etherische naar de aarde toe en zorgt ervoor dat de fysieke stof losgemaakt wordt, bevrijd wordt uit zijn aardse omgeving. Hadden de etherische krachten de vrije hand, dan zouden zij het fysieke *vormloos* oplossen en uit elkaar trekken. Maar zij hebben geen vrij spel omdat de ethersfeer de sturende invloed ondergaat van bovenzinnelijke werkingen van buitenaardse hemellichamen³.

Het etherische staat niet op zichzelf en vormt zelf ook een gebied waar hogere krachten op inwerken. Als derhalve gesproken wordt van de *vormende* kwaliteiten van het etherische, dan moeten we dat vooral opvatten als de werking van het etherische *dankzij* de werking van hogere geestelijke wezens. De uiterlijk zichtbare hemellichamen kunnen als aanduiding worden opgevat van de werkingssfeer van deze geestelijke wezens. Zo werken de geestelijke wezens van planeten en de dierenriem *via het etherische* vormend in op de aarde.

Weer een andere benaming voor het etherlichaam is het *elementaire lichaam*. De etherwereld kan ook de elementaire wereld worden genoemd. De inhoudelijke rechtvaardiging voor deze naamgeving is de volgende. De uit de klassieke oudheid stammende leer van de elementen onderscheidt in de fysieke wereld vier verschillende zintuiglijk waarneembare zijnstoestanden: aarde, water, lucht en warmte. Een hogere en bovenzinnelijke zijnstoestand was die van de ether. Dit element vormde als *quinta essentia* (hier is ons begrip *quintessens* van afgeleid) de oorsprong van alle lagere elementen. In de antroposofie wordt deze zienswijze bevestigd. De etherwereld kent vier verschillende soorten etherwezens die overeenkomen met de vier elementen: *aarde-wezens*, *water-wezens*, *lucht-wezens* en *warmte-wezens*. Deze wezens zijn verantwoordelijk voor de instandhouding van het organisme ten aanzien van de huishouding van resp. het vaste, het vloeibare, het luchtachtige en de warmte.

Het etherische als grondslag van het denken

Voor de mens geldt dat hij niet alleen als levend organisme, maar ook in zijn geestelijk functioneren afhankelijk is van de werkzaamheid van het etherlichaam. De eerste zeven jaren van de mens staan in het teken van de opbouw van het fysieke lichaam. Het etherlichaam is in deze fase volop betrokken. Deze eerste levensperiode wordt afgesloten met de tandenwisseling. Vanaf dat moment komt een deel van de etherkrachten ter beschikking aan het menselijk denkvermogen: het kind wordt rijp om te gaan leren op school. De vormende kracht van de etherwereld kan zich nu doen gelden als de vormende kracht van het denken. Dit denken vindt plaats door middel van de fysieke hersenen. Het levende karakter van de etherkrachten wordt daarbij te niet gedaan en het denkend bewustzijn oriënteert zich op de dode spiegelbeelden die het etherische in de fysieke hersenen bewerkstelligt. Onze gewone gedachten bezitten daarom geen eigen dynamiek meer: het zijn gefixeerde afspiegelingen van het etherische. Dit heeft voor de mens het voordeel dat hij daardoor in staat is zich aan de hand van zijn denken als vrij wezen te ontwikkelen. Hij loopt zo niet het gevaar overrompeld te worden door de krachten van het etherische.

Het vermogen van de imaginatie

Beschreven is de toestand van het denken zoals dat voor de huidige mensheid geldt. In vroeger tijden bezat het denken veel meer beeldende kwaliteiten. Dit komt bijvoorbeeld nog tot uitdrukking in de beeldenrijkdom van mythologieën. Het denken was toen minder sterk afhankelijk van het fysieke lichaam. Men was nog ontvankelijk voor de bovenzinnelijke etherwereld zelf. Maar in deze helderziendheid was de mens nog geen zelfstandig wezen. Hij bezat nog geen ontwikkeld zelfbewustzijn en in zijn bovenzinnelijke waarnemingen werd hij geleid door de geestelijke wereld.

In onze tijd kan de mens zich wederom ontwikkelen tot een wezen met bovenzinnelijke vermogens, maar dit keer op basis van volledige zelfstandigheid. Steiner heeft de voorwaarden en mogelijkheden voor zo'n ontwikkelingsweg uitvoerig beschreven. Als eerste trap voor een bovenzinnelijk kenvermogen wordt de *imaginatie* genoemd. Dit vermogen stelt de mens in staat om de etherwereld rechtstreeks te aanschouwen. Het gewone kenvermogen richt zich op de verwerking van de wereld die met de gewone zintuigen wordt waargenomen. Hierbij maakt het verstand gebruik van de fysieke hersenen. Op grond van onder meer concentratie - en meditatie-oefeningen kan men zich erop voorbereiden om tot een vorm van denken te komen die niet meer gebonden is aan het lichaam, maar uitgaat van een directe beleving van het etherische: het lichaamsvrije denken. Deze voorbereidingen leiden ertoe dat in het astrale lichaam - het lichaam dat de grondslag vormt voor onze innerlijke belevingen en ons bewustzijn - specifieke

In zijn slotrede tijdens het 8^e partijcongres van 23 maart 1919 sprak een uitgelaten Lenin niet meer over de noodzaak van een Tweede Wereldoorlog, maar van een nu reeds op handen zijnde wereldrevolutie. Hij richtte de Komintern op, die zichzelf tot Communistische Wereldpartij uitriep en zich de oprichting van een Sovjetistische Socialistische Wereldrepubliek tot doel stelt.¹¹ Duitsland werd immers door Marx en de bolsjewieken gezien als het sleutelland van het socialisme, als de springplank voor de wereldrevolutie.

De wereldrevolutie bleef echter uit. De communistische regimes in Bremen, Beieren, Slowakije en Hongarije hielden geen stand. Lenin had inmiddels zijn machtspositie in Rusland geconsolideerd, al was het dan ten koste van een burgeroorlog die meer Russische slachtoffers eiste dan de verzamelde slachtoffers van alle deelnemende landen in de Eerste Wereldoorlog bij elkaar. Merkwaardigerwijs heeft overigens ook deze catastrofe niet echt de aandacht van de westerse historici kunnen trekken.

Duitsland was in maart 1920 een kruitvat en Lenin stuurde het Rode Leger westwaarts. "Hier met Warschau, hier met Berlijn!" klonk het in het Boedjonny-lied, de officiële mars van het Rode Leger. De Polen vielen echter, gedreven door aanspraken op voormalige Poolse gebieden en een onaangenaam voor gevoel, Sovjet-Rusland binnen, dat zijn poging om Europa te veroveren dankbaar maskeerde als een tegenaanval. In onlangs gepubliceerde, voorheen geheime documenten, verklaart Lenin, dat het werkelijke, geheime doel van de Poolse veldtocht was om Duitsland te veroveren, dan Nederland en dan Engeland. Dit werd verhinderd door het Poolse "Mirakel van de Vistula", waar de Polen onder leiding van maarschalk Pilsudski voor Warschau in de tegenaanval gingen en de Russen terugdrongen.

Twee dagen na het einde van de Eerste Wereldoorlog, na de wapenstilstand van 11 november 1918 had Lenin het overigens ook al geprobeerd, zij het wat knullig. Hij zegde eenzijdig het vredesverdrag van Brest-Litovsk op en gaf hij zijn troepen opdracht op te rukken naar Duitsland. Het Rode Leger veroverde toen het verloren gebied, maar de verhoopte verovering van Duitsland bleek onhaalbaar.

Een derde poging om in Duitsland een communistisch regime aan de macht te brengen, dat Europa in vuur en vlam moest zetten, werd ondernomen op 7 november 1923. Wat toen precies gebeurd is, blijft onduidelijk. Boris Bazjanov, lid van het Politburo op dat moment, beschrijft het plan. Op 7 november, 6 jaar nadat de bolsjewieken in de Grote Oktoberrevolutie de macht gegrepen hadden, zouden Duitse communisten, die onder controle van Moskou stonden, een demonstratie houden om de Oktoberrevolutie 1917 te herdenken. Russische geheim agenten moesten de Duitse politie provoceren en bloedige schermutselingen uitlokken, die de verontwaardiging en massamobilisatie van de arbeiders zouden moeten teweegbrengen. Op 8 november moesten de schermutselingen overgaan tot hevige straatgevechten en in de nacht van de 9^e november moesten Unschlicht c.s. de regeringsgebouwen innemen.

sche bewegingen, later dictaturen, weliswaar verschillen en zelfs tegenstellingen kennen, maar dat hun onderlinge overeenkomsten bepalend zijn: dat zij minder van elkaar verschillen, dan van democratieën, of zelfs van autocratische regimes of “gewone”, politieke dictaturen.

Samenwerking.

In 1913 schreef Lenin: “Een oorlog tussen Oostenrijk en Rusland zou heel nuttig zijn voor de revolutie...”. Tijdens de conferenties van Kiental en Zimmerwald verweet hij de “bourgeoisie” met de Eerste Wereldoorlog een bloedbad aan te richten, maar onder kameraden verklaarde hij te hopen dat de oorlog lang en verwoestend zou zijn.⁸ Al in 1916, dus toen de Eerste Wereldoorlog nog in volle gang was, sprak Lenin van de noodzaak van een Tweede Wereldoorlog.⁹ Wereldoorlog moest leiden tot mondiale klassenoorlog en tot wereldrevolutie. De laatste bleef uit, het eerste vond plaats. Zonder de enorme vernietiging, chaos en anarchie die de oorlog had aangericht, was Lenin nooit aan de macht geraakt.

Snel na zijn staatsgreep begon hij derhalve vredesonderhandeling met de Duitsers, officieel omdat hij de soldaten vrede wilde schenken, eigenlijk om meer tactische redenen. Door de terugkeer van het front van miljoenen stuurloze soldaten, werden namelijk onderweg weg veel van de grondslagen van de staat en de kersverse democratie verwoest. Bovendien maakte het dit Lenin en zijn goed georganiseerde en gedisciplineerde partij mogelijk de strijd aan te gaan om de vestiging van de dictatuur. Ten slotte gaf de vrede Duitsland extra middelen om de oorlog aan het westfront voort te zetten, waardoor Duitsland, Engeland en Frankrijk elkaar nog meer verzwakten.¹⁰

Men hoeft deze en dergelijke interpretaties van de leninistische buitenlandse politiek natuurlijk niet te omarmen, maar het zou tot denken aan moeten zetten, dat ze pas na de val van Lenins creatie, de Sovjetstaat, door westerse historici en journalisten niet langer worden genegeerd. Buitengewoon ergerlijk is het, dat het serieus nemen van deze interpretaties of het wijzen op feiten die hen onderbouwen door menig intellectueel wordt opgevat als goedpraten van Duitse agressie, waardoor de auteur van de uitspraken zijn academische carrierekansen verspeelt en op zijn gunstigst nog geduld wordt als controversieel of marginaal type. Hier toont zich een intellectuele reflex die zweemt naar de dialectiek van Lucifer en Ahriman. Ontvlucht men de een, dan rent men diamaatraal in de armen van de ander. In ons denken over het nabije verleden en in de half-bewuste, half geconditioneerde wijze waarop we vaak emotioneel reageren op de worsteling van onze medemensen om greep daarop te krijgen, vertoont zich een veront-rustende dichotomie. De les die we eigenlijk hadden moeten leren van de bewustzijns-schok, die de beelden en voorstellingen van het nazisme in ons teweeg hebben gebracht, is dat slechts een houding van UNIVERSEEL medelijden met en verplaatsing in de medemens een garantie kan bieden voor het herkennen en overwinnen van het kwaad. De krachten die achter het nazisme of communisme scholen, zouden immers in andere gedaante kunnen wederkeren. Strijden we tegen hun vorige verschijningsvorm, dan maken we onszelf kwetsbaar voor misleiding door de nieuwe.

bovenzinnelijke zintuigen ontstaan, zintuigen die ontvankelijk zijn voor het etherische. De rust van het lichaamsgebonden denken maakt dan plaats voor de ervaring van de beweeglijkheid van het etherische.

De ontwikkeling van de imaginatie brengt ook met zich mee dat de mens zich bewust wordt van zijn hogere geestelijke wezen. Dit hogere ik onderscheidt zich duidelijk van het lagere zelf. Het vormt de geestelijke kern van een mens, zijn onvergankelijke individualiteit die hem leidt door de verschillende aardelevens. Dit fundamentele wezensdeel van de mens wordt in de antroposofie aangeduid met de term *geestzelf*. Vanuit het geestzelf komen de impulsen tot moraliteit.

Het belang van de etherwereld voor het pneumatisme

Wat is het raakvlak van het pneumatisme met de wereld van het etherische? De pneumatist is ontvankelijk voor de geest maar beleeft deze geest nog als één geheel, nog volledig ongedifferentieerd. Hij richt zich met zijn denkvermogen, als innerlijk zintuig, op de geestelijke wereld, maar blijft tegelijkertijd nog op een afstand tot deze wereld: de concrete geleidingen van het spirituele kan hij nog niet waarnemen.

De etherwereld is dat deel van de bovenzinnelijke wereld dat direct grenst aan de zichtbare wereld en vormt dus vanuit de mens bezien het meest nabije deel van de bovenzinnelijke wereld. In deze wereld zelf verblijven geen zelfstandig werkzame geestelijke wezens. Geestelijke individualiteiten verblijven in hogere regionen en werken van daaruit via de etherwereld in op de aarde. Zo vormt de etherwereld de bemiddelende sfeer waarin vanuit de periferie van de kosmos de levende natuur wordt verzorgd. Geestelijke wezens benutten de ethersfeer om hun individuele werkingen en intenties naar de aarde toe tot uitdrukking te brengen. De wezens die zelf tot de ethersfeer behoren tonen niet de kenmerken van het individuele. Integendeel het zijn wezens die er juist sterk op gericht zijn om het individuele op te heffen: de etherische wereld neigt immers vanuit zichzelf naar het vormloos oplossen en uit elkaar trekken van de aardse stof.

De geestelijke interesse van de pneumatist voert hem tot aan de sfeer van het etherische. Vanuit deze sfeer kan hij een algemene, alomvattende geestelijke werkzaamheid bespeuren. Voorzover in hem al geestelijke kenvermogens zijn gewekt stijgen zij niet uit boven die van de imaginatie. Op grond van hogere spirituele kenvermogens, via de inspiratie en de intuïtie, kan een mens ertoe komen om de eigenlijk geestelijke wereld binnen te treden. Op basis van de *inspiratie* kan hij waarnemen dat datgene wat zich afspeelt in de etherwereld de openbaring is van individuele goddelijke wezens. Op basis van de *intuïtie* kan hij zich tenslotte zelfs verenigen met deze goddelijke wezens.

De ontwikkeling van de imaginatie gaat ook gepaard met de bewustwording van het geestzelf als het eigenlijke wezen van de mens en het hoger ik. Het geestzelf is verantwoordelijk voor de hogere, morele impulsen van de mens. Dit strookt met de ethische grondhouding van de pneumatist.

De plaats van het pneumatisme in het jaarverloop

Het dierenriembeeld van de waterman is in de westerse traditie van de astrologie verbonden met de periode van 21 januari tot 21 februari. Het is volop winter. De zon bevindt zich voor het grootste gedeelte nog onder de aarde, maar het diepste punt van de duistere helft van het jaar is al ruim gepasseerd: de zon begint in een versneld tempo te klimmen. Haar streven blijft niet onopgemerkt. In het verborgene van de natuur worden de levenskrachten opgewekt: de sapstromen in bomen en struiken komen al langzaam op gang. Hier en daar durven de eerste planten al te gaan kiemen.

Hoe hangt deze fase in het jaarverloop samen met het pneumatisme? In het algemeen geldt dat de donkere helft van het jaar een tijd is waarin de geestelijke kant van mens en wereld sterker naar voren komt. De zintuiglijke indrukken zijn dan immers veel minder intens dan gedurende de lichte maanden van het jaar. Het denken van de mens kan zich gemakkelijker ontplooien en tot grotere hoogte stijgen. Het sterkst is deze werking na het bereiken van de midwinter (21 december). De periode die dan aanbreekt correspondeert met het spiritualisme (in het teken van de steenbok). Het spiritualisme is dan ook de meest spirituele onder de wereldbeschouwingen: het behelst het inzicht in de werking en intenties van individueel geestelijke wezens. De innerlijke kracht van het spirituele is in de volgende periode, de periode van het pneumatisme, iets minder sterk aanwezig, maar nog krachtig genoeg om de pneumatist tot de overtuiging te brengen dat een algeest aan de basis ligt van alle verschijnselen. Terwijl in de natuur het levenswater zich begint te roeren, komt de pneumatist tot zijn opvatting dat een allesomvattend wezen de levende natuur beheerst.

Het beeld van de waterman

We willen nu ingaan op de voorstelling van de waterman zoals we die aantreffen in de traditie van de astrologie. De waterman toont ons het beeld van een staande man met in zijn handen een kruik waaruit hij water schenkt. Het water komt ofwel terecht in een klaar staande bak of ton, ofwel stroomt vrijelijk uit over het land. Er zijn afbeeldingen waarbij het uitgegoten water onder de man zelf door stroomt, zodat hij zelf gedragen lijkt door het water. In de kathedraal van Canterbury is een bijzondere voorstelling te zien waarbij uit de kruik twee stromen ontspringen, die samen een cirkel vormen om de waterschenker heen. De ene stroom loopt boogsgewijs naar beneden, onder de voeten van de man door om vervolgens weer achter zijn rug omhoog te gaan. Hij eindigt bovenop zijn hoofd. De andere stroom richt zich direct naar boven en belandt ook (maar nu vanaf de voorkant) op het hoofd van de man. Er zijn meer afbeeldingen bekend waarop een dubbele waterstroom is weergegeven, soms ook vanuit twee verschillende kruiken. De waterstroom volgt daarbij meestal de zwaartekracht.

Hoe kan dit beeld van de waterman in verband worden gebracht met het pneumatisme, de wereldbeschouwing in het teken van de geest? Het water is het element dat

Het antwoord op de vraag, wie het was, die Marx zag als zijn vader en leermeester, niet zozeer om diens economische en sociale opvattingen, maar omdat hij de auteur was van het concept van het arbeidersgeweld, zal u wellicht verrassen: Mussolini. Doordat het socialisme in de Tweede Wereldoorlog heeft getriomfeerd, is er daarna weinig aandacht besteed aan het feit, dat de leiders van de drie totalitaire bewegingen alledrie - Mussolini, Lenin en Hitler - afkomstig waren uit radicale vleugels van socialistische partijen. Pas jaren later kozen zij geen internationale, maar nationale invulling voor hun interpretatie van het socialisme. Zij bewonderden elkaar heimelijk en soms openlijk. Zo bewonderde Hitler Stalin omdat die van "die Slavische konijnenfamilie" een geïndustrialiseerde staat had gemaakt, en Stalin Hitler om de efficiënte wijze waarop die in een nacht (die van de Lange Messen) had afgerekend met zijn directe politieke concurrenten, waar Stalin zelf jaren van manoeuvreren voor had nodig gehad. De minister van buitenlandse zaken van het Derde Rijk von Ribbentrop verklaarde in 1939 na terugkomst uit Moskou, waar hij het beruchte niet-aanvalsverdrag had gesloten met zijn sovjetcollega Molotov, dat hij zich daar gevoeld had "als onder oude kameraden".

Het bolsjewisme en nazisme waren ook beide fel antikapitalistisch. Beide zagen, de een heimelijk, de ander openlijk, de joden als motor van de geldeconomie. (Het klassen-antisemitisme van Marx kan men zien als een tussenfase tussen het religieuze antisemitisme en het racistische antisemitisme.) Hun economische programma kwam sterk overeen. Beide zagen de constitutionele democratieën en rechtstaten als hun voornaamste vijand. Beide streefden naar vernietiging van de statenorde, die als gevolg van de vrede van Versaille was ontstaan. Beide zagen oorlog niet alleen als iets onvermijdelijks, maar ook als iets dat noodzakelijk voor hun revolutie en dus wenselijk was. Beide wilde de bestaande orde niet wijzigen of veranderen, maar vernietigen en vervangen. Beide streefden naar een soort heilstaat op aarde en geloofden dat zij een soort historische, almenselijke missie hadden en een nieuwe mens, met nieuwe eigenschappen, konden scheppen (de sovjetmens of de Übermensch). Het leek erop, alsof zij meenden, de mens een zelfgebouwde ziel te kunnen geven (Stalin noemde schrijvers "architecten van de ziel", die zich in hun creativiteit moesten houden aan de wetenschappelijke normen van het socialisme-realisme).

De overeenkomsten tussen het fascisme, nazisme en communisme vonden vanaf de jaren twintig, maar vooral na de Tweede Wereldoorlog hun wetenschappelijke uitdrukking in het model van het totalitarisme. De auteurs van dit concept wezen erop dat alle drie de systemen wezenlijke overeenkomsten vertoonden. Ze kenden allemaal dezelfde primaire of secundaire criteria: een leider, een oppermachtige partij, een alomvattende ideologie c.q. heilsleer, massaterreur, massamobilisatie, beheersing van de massamedia en dergelijke. Zij werden totalitair genoemd omdat zij, met een weliswaar niet volledige, maar toch ongekend hoge mate van succes, streefden naar totale beheersing van alle gebieden van de maatschappij, niet alleen de politiek, maar ook de economie, cultuur, het onderwijs, de religie, de moraal etc.

De voornaamste tekortkoming van het model is, dat niet alle primaire en secundaire kenmerken van het totalitarisme op alle momenten voor alle ideologieën opgaan. De belangrijkste verdienste van het model is dat het heeft aangetoond, dat de drie ideologi-

Daarbij komt een verschuiving in de visie op goed en kwaad. Streden die, in de religieuze opvattingen van Middeleeuwen nog in de ziel van de mens om voorrang, eind 17^e eeuw formuleerde de Engelsman John Locke reeds de opvatting, dat de mens geboren werd als tabula rasa, als onbeschreven blad, zonder aangeboren eigenschappen en neigingen, en dat wat iemand denkt of gelooft afhankelijk is van zijn omgeving. Hierdoor leek het of het kwaad in de mens te wijten was aan sociale instellingen, en dat een verbetering van de menselijke samenleving het menselijk gedrag zou verbeteren. Het kwaad werd zo uit de ziel van het individu weggenomen, veruiterlijkt en op de maatschappij geprojecteerd. Het werd door steeds meer invloedrijke denkers, waaronder Rousseau in zijn *Contrat Social* (1762), meer en meer gezien als een gevolg van een gebrek in de maatschappij, in de sociale structuur.

Het kwaad moet ergens blijven, dus op deze externalisering volgt, in een doorgaande filosofische beweging, vroeger of later onherroepelijk projectie. Op het moment dat een sterk groepsegoïsme zich in het denken begint af te tekenen, ontstaat er de filosofische ruimte, om het kwaad niet op de maatschappij als geheel te projecteren, maar op een sociale groep in het bijzonder, bijvoorbeeld de bourgeoisie, de kapitalisten, de joden, de koelakken of andere ongelukkigen. Andere groepen krijgen dan op hun beurt de rol toebedeeld van Verlosser, bijvoorbeeld het proletariaat, het Italiaanse volk of het arische ras.

Het marxisme was zeker geen religie in de gangbare zin des woords. De uitspraak van Rudolf Steiner, dat het een diepere waarheid is, dat Marx en Engels kerkvaders zijn, heeft echter wel degelijk betekenis. Niet alleen, dat er vanuit ahrimanische inspiratie een geloofsgemeenschap gesticht werd, maar ook in de wijze waarop Marx en de latere communisten zich tegenover het marxisme opstelden. Zij verhielden zich ertoe, als tot een religie. Zij waren ongevoelig voor weerlegging van hun argumenten en voor tegenbewijs tegen hun feitelijk beweringen. De hogere, metafysische waarheid van het marxisme had voorrang op "aards" bewijs van het tegendeel. Dit doet denken aan het fanatisme van de jezuïeten, die volgens hun stichter Ignatius de Loyola van iets dat hun oog als zwart zag, maar waarvan de kerk stelde dat het wit was, moesten aannemen, dat het wit was, al nam het oog het tegendeel waar.

Zo kan men in het marxisme, hoewel dit een omstreden zienswijze is, parallellen met een joods-christelijk wereldbeeld aantreffen. Marx stamde uit een geslacht van rabbijnen, maar zijn vader had zich bekeerd tot het christendom. Het heil dat zijn wijze voorvaders zochten in de geestelijke wereld, door te leven naar door God gegeven wetten en door steeds meer te vergeestelijken, totdat de mensen rijp waren voor de komst van de Messias, dat heil streefde Marx na op aarde. Het proletariaat speelde in dat scenario de rol van Heiland, die de zonden van heel de mensheid op zijn schouders torste (Verelendung), werd gekruisigd (revolutie), zou verrijzen (dictatuur van het proletariaat) en een nieuw Jeruzalem stichten (klasseloze maatschappij).

Voor de verlossing zou echter eerst de dag des oordeels komen, met Marx in de rol van Petrus, nu eens naar links wijzend (Polen, Zuid-Slaven, adel, burgerij, joden), dan weer eens naar rechts (proletariaat, bezitloze boeren).

Waterman uit de marmeren vloer van de kathedraal van Canterbury

nauw verbonden is met alles wat leeft en kan als teken worden opgevat van de sfeer van de levenskrachten. De *etherwereld* wordt hiermee aangeduid. Zoals we eerder hebben uitgewerkt, bezit het pneumatisme juist een verwantschap met de beleving van de etherwereld.

Sommige afbeeldingen van de waterman laten het water daadwerkelijk zien als dragend element: de waterman staat op de waterstroom. Zo zijn de etherkrachten de basis voor alles wat groeit en zich ontwikkelt. Zo zorgt het etherlichaam van de mens voor zijn organisch functioneren.

Wat heeft in dit verband de dubbele waterstroom te betekenen? Op de afbeelding van Canterbury wordt het hoofd aangegeven als de plaats waar waterstromen samenkomen. Dit kan worden opgevat als beeld voor de etherkrachten die - vanaf ongeveer het 7^e levensjaar - vrijkomen om hun vormende diensten te verlenen aan het *denken*. Ook in het denken is de mens schatplichtig aan de sfeer der levenskrachten. Voorzover het denken gebonden is aan het fysieke lichaam worden de eraan ten grondslag liggende levenskrachten voortdurend tenietgedaan. Het denken kan zich in die context nog abstract en doods voordoen. Slaagt men erin om zijn denken te verheffen bóven het fysiek lichamelijke, dan krijgt het denken de signatuur van het levende: het kan zich gaan manifesteren als een *levend denken*, dat zich op een wijze ontplooit gelijk een bloeiende plant. Het is een denken dat rijk aan beelden is. Het gewone, alledaagse denken is doorgaans gebonden aan het fysieke lichaam.

Tenslotte nog een kort woord over het gebaar van het *schenken*. Op zich vormt de etherwereld zelf een voortdurend geschenk voor alles wat leeft. Ook de mens dankt zijn bestaan aan deze etherwereld. Maar de mens is door de goddelijke wereld voorbestemd om zelf ook actief mee te werken aan het scheppingsproces: ook dankzij de mens kan het levenswater de aarde bevruchten. De basis van dit scheppingsproces is gelegen in het *levende denken*: het denken dat zich heeft kunnen bevrijden van de lichamelijke banden en dat als een goddelijke etherische schaal spiritualiteit kan opvangen om die vervolgens te doen uitschenken over de aarde.

Pneumatisme in de kring der wereldbeschouwingen

Hoe verhoudt zich het pneumatisme tot de overige wereldbeschouwingen? Uit de inleiding van Steiner komen reeds de verhoudingen aan de orde met de naburige wereldbeschouwingen, het *psychisme* (in het teken van de *vissen*) en het *spiritualisme* (in het teken van de *steenbok*). De psychist ziet in dat ideeën alleen werkzaam kunnen zijn als zij zich kunnen manifesteren in een dragend medium: de ziel. Zo stelt het denkvermogen de ziel in staat ideeën te ontvangen. De nadruk ligt bij de psychist op het beschouwen van ideeën; het individueel handelen overeenkomstig ideeën valt eigenlijk nog buiten zijn benadering. Voor de pneumatist kan de idee pas werkzaam worden in een wezen dat in staat is tot *individueel zelfstandig handelen*. Bij de benadering van de psychist ontbreekt deze praktische dimensie. In de beschouwing van de pneumatist staat

Ook een bepaalde andere, even merkwaardige als onderschatte stap, die in de filosofie is gezet, droeg bij aan de context van groepsegoïsme. Hegel zag in de (historische ontwikkeling van de) materiele en maatschappelijke verhoudingen een daarmee corresponderende ontwikkeling van de geest, die voor hem de primaire, de eigenlijke vooruitgang vormde. Er is bij Hegel sprake van een geestelijke ontwikkeling, waarin alle zin van de geschiedenis culmineert. De geschiedenis is voor Hegel de geschiedenis van de geest.

Marx draaide die grootse gedachte subtiel, maar onverbiddelijk om. Hij zag in gelijke mate de betekenis in van de materiele en historische verhoudingen voor de geest, maar zag hen niet als uitdrukking van een geestelijk ontwikkelingsstadium. Veel meer nam hij aan, dat de geestelijke ontwikkeling in zo sterke mate bepaald werd door de materiele verhoudingen, dat hij in feite geen zelfstandige betekenis meer had. **De geest verloor hierdoor zijn betekenis voor zichzelf.** Hij had zichzelf niet meer tot doel, omdat het zwaartepunt verlegd werd naar de materie.

De geest verloor zo zijn autonomie. Hij was meer afgeleide dan oorspronkelijk. De materie werd opgewaardeerd tot de oorsprong der dingen en in feite ver boven zichzelf uitgetild en usurpeerde het primaat van de geest.

Hieruit volgt ook, dat de geest zich uitsluitend verder kan ontwikkelen, als daarvoor materiele omstandigheden geschapen worden. Door de omstandigheden te manipuleren, zou daarbij een nieuwe mens kunnen worden geschapen, met een nieuwe aard, niet naar Gods evenbeeld, maar naar marxistisch, pseudowetenschappelijk concept.

Als men echter deze omkering toepast op en verwerkt in een mensbeeld, dan ontstaat de mogelijkheid, ja zelfs waarschijnlijkheid, dat de menselijke geest, in de breedste zin opgevat als het karakter, de eigenschappen, mentaliteit, de wil en de ziel, gedefinieerd zal worden als een afgeleide van de menselijke materie, d.w.z. van zijn fysieke kenmerken, zijn erfelijkheidskenmerken, zijn raciale kenmerken. Het is in dezelfde context, waarin de oorsprong der mensen niet meer in de geest, maar in materiele zaken gezocht wordt, dat karaktereigenschappen, zoals hebzucht, kunnen worden toegeschreven aan een joodse afkomst, onbedorvenheid aan die van een nobele wilde en egoïsme en winstbejag aan een kapitalist of bourgeois. Een enkeling kon zich, bij uitzondering, van zijn groepsidentiteit bevrijden, maar voor de meerderheid gold dat stellig niet; daarvan werd de identiteit bepaald door de groep waar zij deel van uitmaakten. Kortom, het 19^e-eeuwse racisme, dat karaktereigenschappen verklaarde uit raciale kenmerken, kon alleen maar in een zodanige context gedijen, zeker toen het begrip ras steeds meer biologisch werd opgevat. Ziet men de oorsprong van de mens in de geestelijke wereld, dan zijn geest, wil en het hogere deel van de ziel autonoom en kunnen die zijn echte of vermeende erfelijke, raciale en geslachtskenmerken overstijgen. Dan kan de geest, door zijn autonomie, het lichaam overwinnen, transformeren en uiteindelijk zelfs vergeestelijken. Hier toont zich een belangrijk onderscheid tussen het groepsegoïsme dat in die periode hoogtij vierde, en het ethisch individualisme, dat Steiner daar tegenover stelde.

niet huurarbeid gebruikte bij het binnenhalen van de oogst. Onder Stalin werden talloze mensen vervolgd en terechtgesteld als “saboteur” of “volksvijand”, begrippen, die natuurlijk niet scherp gedefinieerd werden, want dan zou hun ongeldigheid onmiddellijk blijken, doordat haast niemand meer aan de definitie zou voldoen.

Een abstract en in hoge mate illusoir groepsvijandsbeeld werd geprojecteerd op levende zielen, op individuele persoonlijkheden. Dit doet denken aan de wijze, waarop later de nazi's een volstrekt onjuist, illusoir en karikaturaal beeld projecteerden op een grote groep Europeanen van joodse afstamming, die zich in de loop van de 19^e eeuw meer dan ooit tevoren in de Europese geschiedenis hadden geïntegreerd in de christelijke samenlevingen. Een zeer ongenueanceerde opvatting, die men vaak tegenkomt, is de overtuiging, dat de slachtoffers van de judeocide zijn vermoord om wie ze waren, om hun joods zijn. Dit is slechts oppervlakkig waar. Zij werden vervolgd en vermoord om wie zij in de ogen van de nazi's waren; een minderwaardig ras, dat zowel het bolsjewisme als het kapitalisme gebruikte als wapens tegen het, evenmin als zodanig bestaande, reine Arische ras.

Ook valt op dat het begrip “het volk” in het woordgebruik van de bolsjewieken een zeer abstract, haast metafysisch begrip vormt. Dit verwerd onder invloed van het materialistische “klassen-racisme” van Marx tot een afzichtelijke perversie van de idee van Rousseau van de Algemene Wil, die in zijn ogen, mits goed verstaan, absoluut, heilig en onschendbaar was. Indien misverstaan, blijkt de Algemene Wil een voorloper van het totalitarisme te zijn. Wat tot een Besef van de Ander had kunnen leiden, schildert de Illusie van de Ander, als ik dat zo mag noemen. Marx legde de grondslag voor het leninistische, werkelijkheidsvreemde mensbeeld, het tegendeel, of beter gezegd een tot leven gekomen karikatuur van het “Besef van de Ander”.

Radicale socialisten gebruikten vaak polariserende begrippen, waarmee de veelzijdige werkelijkheid teruggebracht werd tot een tegenstelling van hun eigen streven naar een nog niet verwezenlijkte werkelijkheid. Zo noemden zij de gehele, diverse westerse wereld “kapitalistisch”, tegenstanders van hun streven “reactionair” en begrepen zij “nationalisme” vooral als het ontbreken van marxistisch “internationalisme”.

In een breder verband plachten Marx en zijn volgelingen Lenin en Stalin, zoals dweepzieken dat plegen te doen, gebruik te maken van negatieve en polariserende begrippen om levende personen en groepen te karakteriseren door wat zij niet waren. Er zijn termen die alleen aangeven wat men niet is. Men is, ik noem maar enkele voorbeelden, of “gay” (positieve karakterisering) of “straight” (d.w.z. niet homosexueel), men is “broeder” (vrijmetselaar) of “westerling” (geen logelid), jood of goj, woonwaggenbewoner of “burger”. Sommige studentenverenigingen noemen hun leden “leden” en buitenstaanders “krollen” enz.

een actief principe centraal: namelijk de geest. Het geestelijke kenmerkt zich door het vermogen tot individueel zelfstandig handelen. De geest bezit oorspronkelijke en onafhankelijke *wilskracht*. Zo komt de geest tot eigen, oorspronkelijke daden.

De verhouding van het pneumatisme tot het spiritualisme is in het voorgaande al voldoende aan bod gekomen. Hoe is de verhouding met de tegenoverliggende wereldbeschouwing, namelijk het *sensualisme* (in het teken van de *leeuw*)? De sensualist geeft zich over aan alles wat de zintuigen hem te bieden hebben. Hij geniet van de wereld in haar gevarieerde verschijning van klanken, kleuren, geuren en smaken. Het zintuiglijk waarnemen van de werkelijkheid staat voor hem voorop. Daarentegen richt de pneumatist zich op de wereld die schuilgaat achter de zintuiglijk waargenomen werkelijkheid: de wereld van de geest. Het denkvermogen stelt de mens in staat om toegang te verkrijgen tot het geestelijke en op grond van het denkvermogen kan de mens deelhebben aan het goddelijk-geestelijke. Het denken kan uitgroeien tot een orgaan voor het geestelijke, maar dan moet het zich eerst bevrijden van alle zintuiglijke elementen. De pneumatist is op weg naar het zintuigvrije denken en wordt zich daardoor bewust van het geestelijke in zijn totaliteit.

Welke zielestemming hoort bij het pneumatisme?

Naast de twaalf wereldbeschouwingen heeft Rudolf Steiner ook een beschrijving gegeven van een zevental zogenoemde *wereldbeschouwingsstemmingen*. Zo'n wereldbeschouwingsstemming vertegenwoordigt een typische zielestemming: een karakteristieke wijze waarop iemand als innerlijk wezen zich kan verhouden tot de werkelijkheid. Deze zieletypen heeft hij in samenhang gebracht met de verschillende planeetsferen. In beginsel kan een wereldbeschouwing gepaard gaan met elk van de gegeven stemmingen, maar niet iedere combinatie vormt een even harmonische eenheid. Is er een zielestemming die qua inhoud goed aansluit bij de wereldbeschouwing van het pneumatisme?

De *gnosis* (in samenhang met de planeetsfeer van *Saturnus*) karakteriseert Steiner als volgt: “Men is gnosticus, wanneer men erop afgestemd is om niet door de zintuigen of iets dergelijks, maar door bepaalde in de ziel zelf liggende kenvermogens de dingen in de wereld te leren kennen.” De gnosticus voelt zich sterk aangetrokken tot de bovenzinnelijke wereld die achter de zintuiglijke wereld schuilgaat: de wereld van de *geest*. Hij neigt naar het spirituele en streeft ernaar om in zich kenvermogens te ontwikkelen waarmee hij de wereld van de geest gewaar kan worden.

Eerder hebben we vastgesteld dat het spiritualisme een wereldbeschouwing is die uitstekend past bij de zielestemming van de *gnosis*. De spiritualist komt daarbij tot het onderscheid van het individueel-geestelijke. Maar ook de pneumatist is verbonden met het geestelijke, zij het in een meer algemene, ongedifferentieerde zin. De spiritualist neigt in zijn wezen tot de hoogste kenvermogens, namelijk de *inspiratie* en *intuïtie*, maar de pneumatist is in zijn geestelijke ontwikkeling nog niet verder dan het vermogen

van de *imaginatie*. Dit neemt niet weg dat óók de pneumatist in de gnosis een zielestemming aantreft, die past bij zijn geesteshouding. De astrologische traditie sluit hierbij aan: ook zij brengt de werking van de planeet Saturnus in correspondentie met het dierenriembeeld van de waterman.

Welke aristotelische categorie hoort bij het pneumatisme?

Heeft het pneumatisme een bijzondere verwantschap met één van de aristotelische categorieën? Rudolf Steiner heeft in enkele voordrachten duidelijk gemaakt dat de tien categorieën van Aristoteles op te vatten zijn als een kosmisch alfabet. Het is de kunst van de toekomst om te leren lezen in dit kosmische schrift. Een onderzoek naar de eventuele samenhang met het kosmische krachtenveld van de dierenriem ligt voor de hand. Hoe pakt deze mogelijke samenhang uit voor het pneumatisme als de wereldbeschouwing van de waterman?

Sigismund von Gleich⁴ en Günther Schubert⁵ noemen als passende categorie die van het *hebben* (Grieks: *echein*, Latijns: *habitus*). De voorbeelden die Aristoteles noemt zijn: met schoenen aan, met harnas om. De voorbeelden wijzen op hulpstukken die een mens kan dragen op zijn lichaam, bij wijze van tijdelijke en gedeeltelijke omhulling. Het hebben is zo vooral een *aanhebben*, zoals we bijvoorbeeld kleding aanhebben, dat wil zeggen: op ons lichaam dragen.

Wat is het mogelijk verband van de categorie van (aan)hebben met het pneumatisme? Sigismund von Gleich wijst er op dat de pneumatist zich aangesproken voelt om het geestelijke niet alleen te beschouwen maar ook in praktische, morele zin te dienen. De pneumatist begeeft zich bewust op weg naar zedelijke vervolmaking. In het streven naar zedelijke volmaaktheid ontmoet hij de tegenwerking van de vele zinnelijke strevingen. Aanvankelijk zal het hem niet lukken om altijd het deugdzame te praktiseren, ook al is hij zich het zedelijke soms wel bewust. Weten wat zedelijkheid is betekent nog wat anders dan de volmaakte praktijk. Pas als alle deugden tot *gewoonte*, tot *tweede natuur* zijn geworden is de mens zedelijk volkomen. Zedelijkheid is dan iets wat men "aanheeft", waarmee men zich omgeven heeft als een blijvende gewoonte-mantel. Het Engelse *habit* (gewoonte) en het Franse *habituél* (gewoonlijk) zijn afgeleid van het Latijnse *habitus*. Dat vergt dat de mens zijn innerlijk strevingen onder controle heeft gekregen. De bovenzinnelijke grondslag voor de gemoedsbewegingen en innerlijke strevingen wordt gevormd door het astraallichaam. Het nastreven van zedelijkheid komt neer op de noodzaak van het reinigen van het astraallichaam. Pas dan wordt de gelegenheid geboden aan het etherlichaam om tot patronen te komen die meer edel zijn. Het etherlichaam vormt namelijk de basis voor alle gewone verrichtingen van het lichaam, dat wil zeggen alle verrichtingen die het lichaam gewend is om te doen. Het deugdzame zal met de loutering van het astraallichaam zijn beslag kunnen krijgen in een meer edel gewoontepatroon van het etherische.

doelmatig met "wetenschappelijke" zekerheid kon worden bijgedragen aan de voorbereiding van die raciale of communistische heilstaat. Het is opvallend hoe vaak in het jargon van de bolsjewieken het woord "besposjtsjadno" voorkomt, meestal als bijwoord bij "iskornjatj" of "istrebljeatj" (met wortel en tak uitroeien, van onkruid of insekten) met als lijdend voorwerp een sociale groep, bijvoorbeeld "koelakken" (vermeende klasse van rijke boeren, die de overige boeren uitbuiten en verantwoordelijk gehouden werden voor de armoede op het platteland).

Leden van de Tsjeka, de voorloper van de KGB die in december 1917 werd opgericht om de "contrarevolutie" te bestrijden werden in verzen en romans specifiek geroemd om hun meedogeneloosheid. Lenin meende dat men beter tien onschuldigen kon doden, dan een schuldige laten lopen. Wreedheid werd tot een deugd verheven. Men achtte het in het belang van het verheven einddoel, om in zichzelf deze eigenschap te cultiveren, niet eens zo geheel anders dan de wijze waarop in de Middeleeuwen vrome eigenschappen werden gekweekt, om de aarde voor te bereiden op de komst van de heiland. Als een tsjekist, tijdens de beruchte Rode Terreur van 1918, op basis van afkomst (van de burgerij), beroepsgroep (tsaristisch ambtenaar) of verwantschap aan een tot vijand verklaarde klasse (zoals blijkt uit massagraven van vrouwen en kinderen van ambtenaren, van rijke boeren of van voormalige officieren van het tsaristische leger) de meest wrede en zinloze moorden beging, meende hij op deze wijze de heilstaat dichterbij te brengen. Lenin veroordeelde het medelijden niet alleen in de praktijk, maar ook in theorie als "kleinburgerlijke sentimentaliteit". Onze eeuw heeft getoond, dat een beweging die streeft naar heil, maar zijn uitgangspunten niet door de ervaring van het medelijden levend houdt, zijn methoden er niet aan toetst en zijn doelstellingen er niet op grondvest, geen heil, maar verdeeldheid zal zaaien.

De exclusiviteit van het marxisme en later leninisme verbond zich op noodlottige wijze met een in hoge mate illusoir mensbeeld. Rudolf Steiner merkt op, dat de "...zogenaamde russische revolutie...vanuit abstracte voorstellingen in het land ingevoerd is."⁶ "Je zou willen zeggen dat het voor deze revolutie bijzonder karakteristieke kopstuk, Trotsky, - die het type is van een abstract denkende, geheel in abstracties levende mens - er geen idee van schijnt te hebben dat er in het sociale leven van de mens ook een werkelijkheid bestaat. Iets wat geheel los van de werkelijkheid is uitgedacht, moet nu in die werkelijkheid worden geïmplantéerd."⁷

Zo werden ook begrippen en categorieën, waarmee sociale groepen werden gedefinieerd, zoals de zogenaamde "koelakken", in abstractie gevormd. Later werden deze categorieën door mensen als Lenin, Stalin en Pol Pot "ingevuld" met levende mensen, met individuen. Dit schiep de mogelijkheid om, bijvoorbeeld als het werkelijkheidsvreemde sociale- en landbouwbeleid van het bolsjewistische regime jammerlijk faalde, de oorzaak hiervoor niet in de (marxistische) uitgangspunten te zoeken en de hand in eigen boezem te steken (hetgeen een terugkeer naar kapitalisme met sociaal-democratie zou betekenen), maar bepaalde groepen als zondebokken aan te wijzen. De definitie van een "koelak", die veelal een doodsvonnis inhield, werd door Lenin verscheidene malen gewijzigd naar gelang de hoeveelheid koeien die een boer bezat of het feit of hij al dan

Allereerst verdient het enige toelichting, waarom ik het communisme zie als een vorm van groepsegoïsme en niet als een goedbedoeld ideaal, dat door de hardnekkig egoïstische natuur van de mens is mislukt. Het communisme wordt vaak abusievelijk opgevat als een leer die trachtte alle mensen te verenigen. Als men kritisch het Communistisch Manifest van Marx en Engels leest, of de geschriften van Lenin of Trotsky, komt men eerder tot de conclusie dat het, net zoals zijn tegenhanger het nazisme, een exclusieve ideologie is, die een groot deel van de mensheid al in het theoretische stadium buitensloot. Zo hanteerden Marx en Engels een soort Schaal van Vooruitgang, waarop zij in feite volkeren, rassen en klassen indeelden op basis van vermeend nut voor de vooruitgang, zoals zij die zagen. Voor de Polen was daarin nauwelijks, voor de Tsjechen en Zuid-Slaven geen enkele historische toekomst. De joden kwamen volgens Marx voort "uit de ingewanden van de maatschappij", die zich van hen moest ontdoen, wilde zij tot zelfbevrijding komen.⁵

Niet alleen vindt men bij Marx een pseudowetenschappelijk kader voor wat men tegenwoordig racisme en discriminatie noemt, eigenlijk verbond het Marxisme de mensheid niet, maar zaaide verdeeldheid en afgunst. Enkele geleerden hebben aange-toond, dat Marx geenszins in de eerste plaats gemotiveerd werd door medelijden met de ellende van de industrie-arbeiders in de grote steden of door humanistische, christelijke of joodse idealen. Medelijden, opgevat als onderdeel van naastenliefde of als deel van een hogere kosmische substantie die door Boeddha in de vorm van de leer van Liefde en Medelijden op aarde werd gebracht, was nooit drijfveer van Marx' handelen. Sterker nog, het werkte storend en was op de keper beschouwd reactionair, want het verbond mensen, dwars door sociale scheidingen en klassen heen. Een arbeider die zich door een (christelijke) houding van medelijden, naastenliefde en inleving verbond met zijn naaste, zou zijn historische taak van (groepsegoïstische) identificatie met het proletariaat, van opstand en vernietiging van alle andere klassen niet kunnen volbrengen. Zo zou de communistische heilstaat uitblijven. Rudolf Steiner doorzag in zijn tijd reeds het gevaar van het valse medelijden dat het Marxisme uitstraalde en merkte op, dat een uitspraak als: "Proletariërs aller landen, verenigt U!" alleen maar verdeeldheid kon zaaien.

Het merendeel van de mensheid werd door Marx voorgesteld als onderdeel van de ene of andere, doorgaans nogal abstract gedefinieerde, klasse, zoals geestelijkheid, aristocratie, zelfstandige boeren, de hogere en middenlagen van de burgerij. Als men optelt, welk deel van de mensheid zo in een ongunstige, reactionaire, schadelijke categorie terecht kwam, en dat aantal vergelijkt met de mensenschare die later werd buitengesloten door de nazi's op basis van volk en ras, dan komt men tot de ontnuchterende slotsom dat beide systemen ongeveer even exclusief waren.

Het is belangrijk om ons er rekenschap van te geven, dat de theoretische, zo u wilt organische verwantschap van drie totalitaire ideologieën, zijn oergrond vindt in deze groepsegoïstische tendenties. Deze droegen ertoe bij, dat het streven naar heil voor heel de mensheid werd geprojecteerd op een uitverkoren groep (klasse, volk of ras) en het uitblijven van de geprofeteerde ontwikkeling aan bepaalde andere groepen (bourgeoisie, koelakken, joden) werd geweten, die meedogenloos werden vervolgd, omdat zo

Enige voorbeelden van pneumatisme

Het pneumatisme staat in het teken van een pantheïstische visie. Inzicht in het alomvattend goddelijke brengt de pantheïst bovendien tot moraliteitsbesef: hij wil dienaar zijn van het goddelijke. In tegenstelling tot de spiritualist biedt het goddelijk perspectief geen ruimte voor een veelheid van zelfstandige geestelijke wezens. Er is eigenlijk maar één echte geestelijke individualiteit, namelijk het goddelijk wezen zelf. Bij de bespreking van het spiritualisme hebben we opgemerkt dat er een grensgebied bestaat van overgangsvormen tussen het pneumatisme en het spiritualisme: de scheidslijnen tussen deze twee wereldbeschouwingen zijn niet altijd scherp te trekken. In het algemeen gesproken geldt bovendien dat vertegenwoordigers van meer spirituele wereldbeschouwingen - grofweg gesproken de wereldbeschouwingen van de donkere helft van het jaar - er gemakkelijk toe neigen om ook motieven van andere wereldbeschouwingen in zich op te nemen. Dat maakt het natuurlijk moeilijker om ondubbelzinnige voorbeelden te vinden van deze wereldbeschouwingen⁶.

In de dageraad van de Griekse filosofie getuigt *Xenophanes* (6e eeuw v.Chr.) van een pantheïstische gezindheid. *Xenophanes* stamt oorspronkelijk uit Colophon (gelegen aan de westkust van Klein-Azië), maar verlaat deze stad uit angst voor de oprukkende Meden. Na vele omzwervingen vestigt hij zich in Elea (gelegen vlak bij Paestum in Italië). Hij schijnt de kost te hebben verdiend als rapsode: een rondtrekkende zanger en recitator. Wellicht declameerde hij behalve het werk van Homerus ook eigen gedichten. Op zijn rondreizen werd hij geconfronteerd met een grote verscheidenheid van religieuze voorstellingen, met een bonte stoet van goden die zich gedragen als mensen met alle hebbelikheden en onhebbelikheden. *Xenophanes* keert zich tegen dit antropomorfe polytheïsme: er is maar één God en deze kan qua vorm en gedachte niet vergeleken worden met de sterfelijken. *"Zonder inspanning regeert hij alles door de kracht van zijn geest."*, *"Altijd blijft hij op dezelfde plaats, zonder zich te bewegen, aangezien het voor hem niet gepast zou zijn om hier of daar naar toe te gaan."* Een onbeweeglijke god maakt de onveranderlijke eenheid uit van al het bestaan, vormt het alwezen van de wereld. *Plotinus* (204 - 270), grondlegger van het *Neoplatonisme*, werd in een eerder artikel al genoemd als een voorbeeld van spiritualisme. Toch past hij ook in het beeld van het pneumatisme: zijn denken bevindt zich in het grensgebied tussen deze twee wereldbeschouwingen. Het hoogste beginsel van de wereld is het *Ene*. Dit *Ene* is tevens de Godheid, het Goede en het Zijn. Alle dingen ontspringen aan het *Ene* via een voortdurend uitstromings- of uitstralingsproces dat *emanatie* wordt genoemd. Hierbij treden verschillende zijnstrappen op. Uit het *Ene* komt de *Wereldgeest* voort. De *Wereldgeest* is weer bron voor een *Wereldziel*. Hieraan ontspringen de individuele zielen. Een mens draagt in zijn ziel het goddelijke in zich. Het laagste zijnsniveau is dat van de materie. Belangrijk gegeven hierbij is dat het *Ene* verbonden blijft met alle lagere zijnsvormen. *Plotinus* vergelijkt het universum met een boom met een machtige stam waaruit de takken zich verspreiden die op hun beurt weer het gebladerte laten ontspringen. In een ander beeld komt het *Ene* naar voren als een onuitputtelijke, alsmaar van volheid overstromende bron van licht. Dit licht verspreidt zich naar alle kanten van de wereld-

ruimte en neemt af in sterkte naarmate de afstand tot de oorsprong groter wordt. De laatste glans van het licht, nog net voor het uitdooft, vormt de materie. Dit is een pantheïstische en daarmee pneumatistische visie: God en wereld zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het spiritualistische van deze benadering bestaat erin dat er een duidelijk begin wordt gemaakt met de differentiatie van het geestelijke in de verschillende hiërarchieën.

Het hoogste doel van de mens en bron van gelukzaligheid is om zich op te werken tot een vereniging met het goddelijke. Dit veronderstelt een deugdzaam leven waarin vooral naar verinnerlijking wordt gestreefd. Via inkeer kunnen we uiteindelijk ontsijgen aan al het aardse: we komen dan in een toestand van extase, waar we één zijn met het Ene. Deze ethiek mondt uit in de mystieke beleving van het ongedeeld goddelijke.

Een pantheïstische beschouwingswijze is in strijd met het orthodoxe Christendom. In het Christendom staat het beeld voorop van God als *schepper* van hemel en aarde. Zijn wil heeft de wereld uit het niets geschapen. In deze zienswijze bestaat een enorme kloof tussen schepper en het geschapene. God staat *naast* het geschapene, *tegenover* het geschapene maar is zeker niet rechtstreeks vertegenwoordigd *in* het geschapene. Ook het Jodendom kent dit Godsbeeld. Daarentegen is in het Neoplatonisme sprake van een voortdurende schepping waarin de eenheid van God vanuit een overstromende volheid via de weg der geleidelijkheid, in de vorm van een veelheid van goddelijke tussenstadia en tussenwezens, uiteindelijk uitmondt in de zichtbare materiële wereld. Dit zijn voor het officiële Christendom onaanvaardbare, ketterse gedachten. Wel is het zo dat veel van de Neoplatonische gedachten ten aanzien van de sferen tussen God en de wereld terecht zijn gekomen in de leer van de goddelijke triniteit, de drie-eenheid van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.

Meester Eckhart (1260 - 1327) heeft voor zijn dood op kerkelijk gezag gedeelten van zijn leer moeten herroepen. Hij werd onder meer beschuldigd van pantheïsme. In een eerder artikel werd Eckhart al genoemd als voorbeeld van een idealist. Maar zijn werk vertoont ook wel degelijk de glans van het pantheïsme. Eckhart maakt deel uit van de stroming die de *Duitse mystiek* wordt genoemd. Via inkeer kan de mens ertoe komen om het goddelijke in zichzelf te gaan beleven. Eckhart onderscheidt de *Godheid* en *God*. De Godheid is de "*ongenatuurde*" natuur en geldt als het Ene, het Goede, het Absolute, ver boven alles verheven, geheel aan gene zijde verkerend. De attributen die we kennen zijn eigenlijk niet op de Godheid van toepassing. Bij God spreekt Eckhart van de "*genatuurde*" natuur. In God openbaart zich de Godheid. God ontvouwt zich daarbij als drie-eenheid. God de Vader is het subject en tegenover hem verschijnt het Woord, waarin hij zich openbaart, namelijk Jezus Christus. De liefdesband die hen beide bindt is de Heilige Geest. Die drieledigheid van God keert in drie zielevermogens van de mens terug - de mens is naar evenbeeld van God geschapen - in de taal van Eckhart: het willen, het "toornen" en het kennen. Maar zoals de Godheid uitstijgt boven God, zo kan in de ziel boven de drie zielekrachten nog een "Fünklein" gaan oplichten, een vonkje: "De zielevonk is een godgelijkend licht dat te allen tijde naar God neigt". De plaats in het innerlijk van de mens waarin deze vonk kan oplichten is "zo zuiver en zo hoog en zo edel in zichzelf dat daarin geen schepsel meer kan zijn; alleen God woont daarin met

Nu de Korte Twintigste Eeuw eindelijk is afgesloten en tot de geschiedenis is gaan behoren, en wij kunnen trachten in het reine te komen met deze periode, nu blijkt steeds meer, dat het bolsjewisme en het nazisme elkaar, deels onbewust, deels met opzet niet alleen fel bestreden, maar ook beslissend vooruitgeholpen hebben, veel meer, dan algemeen werd aangenomen. Zo zeer zelfs, dat men, gesteund door nieuwe feiten, argumenten en interpretaties kan stellen, dat het nazisme zonder het bolsjewisme niet aan de macht had kunnen komen en dat de leiding van de bolsjewistische partij niet alleen in theorie, maar ook in de politieke, diplomatieke en militaire praktijk doelbewust heeft gestreefd naar het ontketenen van een Tweede Wereldoorlog.

De opvatting, dat nationaal-socialisme en bolsjewisme niet zozeer elkaars onverzoenlijke vijanden waren, alswel ideologische en geopolitieke concurrenten, wint aan kracht door de onthulling van nieuw bewijsmateriaal uit voorheen ontoegankelijke Russische archieven. Door te concurreren tegen een achtergrond van verwantschap creëerden zij een versnelde, onstuitbare dynamiek, die veel krachtiger was dan de som van hun afzonderlijke potentieel. Het was hun interactie, die hen in staat stelde om als geheel, als een meerkoppige draak, de wereldpolitiek in zodanig sterke mate te bepalen, dat zij niet uit de moderniteit weg te denken zijn en door sommige geleerden, bijvoorbeeld de Franse filosoof Alain Finkielkraut, zelfs als kenmerk van de moderniteit gezien worden.

Deze interactie van het kwaad in de exoterische geschiedenis, in de vorm van de dualiteit van het Duitse nationaal-socialisme en het Russische internationaal-socialisme, lijkt steeds meer aansluiting te bieden met de visie van bepaalde antroposofen op de werking van het kwaad op esoterisch gebied. Daar is duidelijk de werking waarneembaar van twee afzonderlijke kosmische krachten, aangeduid als Lucifer en Ahriman, die volstrekt verschillende, in zekere zin tegengestelde doelen nastreven, maar dikwijls "samenwerken". Zo herkennen antroposofische geschiedsschrijvers in het nazisme vaak een luciferisch element en schijnt het communisme hun doortrokken te zijn van een ahrimanische geest.⁴

Verwantschap.

De oergrond van dit meerkoppige totalitarisme is te vinden in een bepaalde richting, die het denken over algemeen menselijke idealen en het sociale vraagstuk in de tweede helft van de 19e eeuw aannam. Rudolf Steiner wijst er in zijn *Zeitgeschichtliche Betrachtungen* op, dat vanuit bepaalde invloedrijke occulte broedersschappen, in het geestelijk leven van die tijd impulsen werden geïntroduceerd, die het denken over algemeen menselijke doelstellingen een bepaalde richting gaven, waardoor die perverteerden tot groepsegoïstische ambities.

Dat was echter mogelijk geworden in een context, waarin het materialisme in de filosofie en andere wetenschappelijke disciplines steeds meer terrein won en tot een wereldbeschouwing en in sommige gevallen zelfs tot een mensbeeld uitgroeide. Ik wil hier kort op wijzen, daar er mijns inziens een zeker contextueel verband bestaat tussen materialisme en bepaalde uitingen van groepsegoïsme, zoals communisme, nationalisme en racisme.

Historische symptomen van de dialectiek van het kwaad in de 20e eeuw.

door Michiel Klinkhamer

“Als ooit ergens de revolutionaire aardverschuiving van Europa begint, dan zal dat in Duitsland zijn...en de overwinning van de revolutie in Duitsland staat gelijk aan een waarborg voor de overwinning van de internationale revolutie”¹

Nu we het einde van de 20e eeuw naderen, doet de noodzaak van een terugblik zich steeds sterker voelen. Niet zomaar een blik over de schouder, maar een vastberaden omdraaien en ontwaren van zijn titanische omvang, een zich als mens opstellen tegenover al datgene wat aan schitterends, onbegrijpelijk en onmenselijks in onze recente geschiedenis door mensen is verwezenlijkt. Ons nabije verleden dient niet alleen beschreven en begrepen, maar ook verwerkt te worden. Het mag wellicht als lichtzinnigheid aangemerkt worden, dat dit tot nu toe slechts op zeer bescheiden schaal is gebeurd.

Historici maken vaak onderscheid tussen een chronologische eeuw en een “historische” eeuw, die de voor die eeuw meest kenmerkende en belangrijke gebeurtenissen omvat. Als aanduiding van onze eeuw doet de laatste jaren het begrip “de korte twintigste eeuw” (1914-1991) opgang, dat ik als tijds kader voor dit artikel wil hanteren.

“De 19e eeuw van Europa, met in het algemeen vrede, economische ontwikkeling en democratische vooruitgang, strekte zich uit van het einde van de grote Franse Revolutie en de Napoleontische crisis (van 1815) tot het uitbreken van een nog bredere wereldcrisis in 1914. Evenzeer is er vaak beweerd dat de Eerste Wereldoorlog onze eigen, sombere eeuw heeft ingeluid.”²

Uit deze oorlog kwamen immers de Russische Revolutie en de machtsgreep van de bolsjewieken voort. De uitkomst van de oorlog leidde tot een fascistisch Italië en tot een onderworpen, revanchistisch en uiteindelijk nazistisch Duitsland. Deze drie totalitaire dictaturen polariseerden en ideologiseerden de wereldpolitiek in de jaren dertig.

De Tweede Wereldoorlog was een direct gevolg van de eerste en zette de noodlottige spiraal voort. Begonnen als een poging van Hitler om de nederlaag van Versailles ongedaan te maken, eindigde hij ermee, dat het bolsjewisme diep in het hart van Europa doordrong en zich uitbreidde over Oost-Azie. De expansieve aanspraken van het bolsjewisme dwongen de westerse landen om zich op te werpen als een bastion van belegerde constitutionele democratieën. “Aan het einde van onze eeuw, in de jaren 1989-1991, zijn de Furiën, die in 1914 zijn ontketend, eindelijk verzoend.”³

De historicus Martin Malia vergelijkt onze eeuw met de Oresteia van Aeschylus. In deze tragedie komt uit een oermisdaad onmetelijk leed voort. Zo zou men de Eerste Wereldoorlog kunnen opvatten als de eerste misdaad, die een keten van elkaar opvolgende andere misdaden veroorzaakt, waarin geweld op geweld volgt, totdat door een opeenhoping van ontberingen en leed de oermisdaad is afgeboet.

zijn zuivere goddelijke natuur”. Deze vonk zal oplichten als de mens afstand doet van zijn lagere zelf. Eckhart spreekt daarbij van een proces van *ontwording* (Duits: *Entwerdung*). We moeten een totaal ander mens worden en al het aardse loslaten. Dan pas worden we aan God gelijk. “Dit vonkje, dat is God, dus dat is een enig één, en het beeld in zich draagt alle schepselen, beeld zonder beeld en beeld boven beeld”. Dit vonkje vormt de hogere mens in de mens en kan vergeleken worden met datgene wat in de antroposofie als het *geestzlf* wordt aangeduid. De voorstelling dat de mens het goddelijke in zijn eenheid zo nabij kan komen, en zich met dit goddelijke zelfs kan verenigen, kon natuurlijk geen genade vinden bij de kerkelijke vertegenwoordigers van zijn tijd. De Italiaanse filosoof *Giordano Bruno* (1548-1600) heeft zijn pantheïstische opvattingen zelfs moeten bekopen met de dood op de brandstapel. Zijn strijd bare en standvastige geest was niet bereid om zijn als ketters ervaren ideeën te herroepen. Zijn belangrijkste stelling is dat God in de wereld vertegenwoordigd is en niet boven de wereld staat. Filosofisch uitgedrukt: God is een *immanent* en geen transcendent wezen. God is de *complicatio omnium*, dat wil zeggen: de samenvatting van alles. God is de *coincidentia oppositorum*, dat wil zeggen: de hogere eenheid die alle tegenstellingen te boven gaat. God is bovendien de *causa immanens*, de in de wereld wonende oorzaak der dingen. De kosmos is een groot levend organisme dat bestaat dankzij één goddelijk principe. De kosmos kent geen begrenzing noch in tijd, noch in ruimte: zij is eeuwig en oneindig. In zijn natuuropvatting maakt Bruno nog verschil tussen de zogenoemde *natura naturans* en de *natura naturata*. Het is de scheppende natuur, opgevat als dynamische eenheid tegenover de natuur als de wereld van de voortgebrachte dingen als momentopname in een eeuwig proces.

Bruno was iemand met een sterk ontwikkeld gemoedsleven, iemand met een grote liefde voor de natuur. Ook bezag hij de natuur met grote wetenschappelijke interesse. Deze wereldlijke oriëntatie maakte het voor hem onmogelijk om verbonden te blijven met de orde der Dominicanen, waarin hij op zijn 15^e jaar was opgenomen.

De beschouwingwijze van Bruno vertoont een duidelijk kenmerk van pneumatisme. Maar het denken van Bruno heeft ook een kant die in de richting wijst van de wereldbeschouwing van het monadisme. Bruno neemt de door *Nicolas Cusanus* (1401 - 1464) naar voren gebrachte leer van de *monaden* over. Monaden zijn afzonderlijke eenheden van leven. Er zijn oneindig veel monaden en ze komen in oneindig veel en telkens wisselende combinaties voor. Zelf zijn ze ondeelbaar en onverwoestbaar. Bruno zelf noemt monaden als verbijzonderingen van de goddelijke substantie. Zelfs in zijn monadisme klinkt een pantheïstische ondertoon door.

Hier volgt een tekst van Bruno die illustratief is voor zijn pantheïstische en gloedvolle bezieling: “Wij zoeken God in de onveranderlijke, onbuigzame natuurwet, in de eerbiedige stemming van een zich naar deze wet richtend gemoed; wij zoeken Hem in de glans van de zon, in de schoonheid der dingen die uit de schoot van onze moeder Aarde voortkomen, in de ware afstraling van zijn wezen, de aanblik van de talloze gesternten, die aan de onmetelijke zoom van de éne hemel lichten, leven, voelen, denken en de Al-goede, Al-ene en Allerhoogste lofzingen.”

Uit het werk van *Jacob Böhme* (1575 - 1624) ademt een grote religieuze bevoogenheid. Hij was vervuld van het goddelijke in de wereld en het goddelijke in de mens en voelde zich niet gebonden aan de kerkelijke traditie. Ook hem viel de haat ten deel

van de orthodoxe geestelijkheid. Hem werd een verbod tot schrijven opgelegd. Böhme staat niet in de algemene filosofische traditie - hij was schoenmaker van beroep -, maar hij schreef over zijn innerlijke visioenen, waarbij hij op een originele wijze gebruik maakte van de Duitse taal. Zijn pantheïstisch credo klinkt uit de volgende woorden:

Jacob Böhme
(1575 - 1624)

“Wanneer gij de diepte en de sterren en de aarde aanschouwt, ziet gij uw God, en in Hem leeft en zijt gij ook en dezelfde God regeert u ook, en uit diezelfde God hebt gij ook uw zinnen en gij zijt een creatuur uit Hem en in Hem, anders zoudt gij niets zijn.” - “Dus kunnen wij geenszins zeggen dat Gods wezen iets verafs is, dat een bijzondere plek zou bezitten of hebben; want de grond van de natuur en de creatuur is God zelf.”

Böhme boog zich ook over het probleem van het *kwaad*.

Als alles in God is en uit God is, waar komt dan het kwaad vandaan? Böhme is zo vermetel om te veronderstellen dat het kwaad

qua potentie onderdeel uitmaakt van de goddelijke grond. Böhme beschrijft dat in het *ja* en het *nee* alle dingen bestaan. De positieve kracht van het ja zou zich niet kunnen ontplooiën zonder de negatieve kracht van het nee. De mens zelf is als een vrij wezen geplaatst in de polariteit van het Goede en het Kwade. “Want ieder mens is vrij en is als een eigen god, hij kan zich in dit leven hervormen in toorn of in licht.” De menselijke ziel bevat als het ware een druppel van de goddelijkheid van het alwezen en deelt zo in de macht van God. In de ziel ligt Gods eigen wezen besloten. De verlossing ondervindt de mens wanneer hij zijn eigen (lagere) wil tot zwijgen brengt en zich verdiept in de wil van God, die boven alle zinnelijkheid verheven is. En als hij niets meer wil, wat God niet door hem wil, dan is hij de diepste grond van de eenheid Gods.

Het denken van *Baruch de Spinoza* (1632 - 1677) kan gekenschetst worden als een bij zijn tijd passende consequente vorm van pneumatisme. Hij stamt uit een familie van spaanse joden, die eerst naar Portugal en vervolgens naar Holland emigreerde. Gedurende de periode van de Moorse overheersing bestond er in Spanje een klimaat van verdraagzaamheid, waarin de cultuur van de joden werd gerespecteerd. Met de verdrijving van de Arabieren uit Spanje aan het eind van 15^e eeuw slaat dit veilige klimaat om in haar tegendeel: de joden worden door staat en kerk vervolgd. Vanaf die tijd vluchten vele joden vanuit Spanje naar het tolerante Holland.

Zoals we al eerder hebben opgemerkt kent ook het orthodoxe Jodendom een godsvoorstelling waarin God als schepper van de wereld ver verheven is boven al zijn schepselen. Ook het Jodendom wijst het pantheïsme af als ketterij. Zoals zo vele pantheïstisch georiënteerde denkers moest Spinoza de grote weerstand ondervinden van zijn geloofsgenoten: reeds op jeugdige leeftijd werd hij aangeklaagd wegens ketterij en uit de joodse gemeente gestoten. De betreffende oorkonde vervloekt en verdoet hem met alle vloeken die in het boek der Wet zijn neergeschreven. Deze pijnlijke ervaringen hebben ertoe bijgedragen dat Spinoza een teruggetrokken bestaan leidde en weinig tijdens zijn leven heeft gepubliceerd. Wel heeft hij gecorrespondeerd met aantal belangrijke tijdgenoten, waaronder Huyghens en Leibniz. Hij voorzag in zijn onderhoud met het slijpen van lenzen.

We richten ons op zijn postuum verschenen hoofdwerk: de «*Ethica, de more geometrico*» ofwel de «*Ethiek, op de wijze der meetkunde*». In dit werk geeft Spinoza

Een foto is een contextloze werkelijkheid, dit is alleen een weergave van oppervlakten. Door hier vanavond als inleider aanwezig te zijn, treden mijn verschijning en wezen u tegemoet, met de foto is dat niet het geval. De foto scheidt de verschijning en wezen, de verschijning wordt geïsoleerd gepresenteerd en het wezen ontbreekt. Daarom is het Ik ook niet actief, wanneer we een foto bekijken, want het waarnemingsobject is er niet naar. Het mediale oerfenomeen is, dat je met een foto in wezen wordt uitgenodigd naar een leugen te kijken. De mens streeft met zijn zoekende ziel naar geestelijk kennen, omdat iedere blik in de zintuiglijke wereld de vraag oproept naar haar geesteszijn. Dat effect heeft de foto niet en daarom verarmen de media het leven.

Ook bij het geluid van een stem uit een luidspreker ontbreekt iets. Er is iets niet, waarop ik mij innerlijk heb ingesteld. Dat ‘iets’ maakt - als het er is - gehoor tot een sociale zin. Door de consumentenelectronica wordt door jongeren de sociale hoorzin niet meer ontwikkeld. Juist de ontwikkeling van dat orgaan bepaalt of ik sociaal kan zijn.

Samenvattend. Het verblijven in de mediawereld heeft als effect op de zintuigen, dat deze werkeloos worden en zich derhalve niet ontwikkelen. Dieren die altijd in hollen leven, verliezen hun gezichtsvermogen. Bovendien onderdrukken de media de Ik-activiteit. Dit alles heeft een buitengewoon grote invloed op de ontwikkeling van de mensen. Media werken materialiserend op het onderbewuste zieleleven, terwijl we etherisch juist beweeglijk moeten zijn om sociaal te kunnen zijn. De remedie vormen kunst die verlevendigt en de antroposofische zintuigleer, waarin Rudolf Steiner niet vijf, maar twaalf zintuigen onderscheidde.

Zien en horen in de mediawereld

door Jaap van Rijswijk

De seminarweek aan het Goetheanum van 18 t/m 23 mei 1998 stond ditmaal, evenals vorig jaar, in het teken van de zintuigleer van Rudolf Steiner. Daarbij werd gewerkt aan de hand van het boek 'Antroposophie ein Fragment' (GA45).

In het kader van het thema werd door prof. dr. Heinz Buddemeier, welke als hoogleraar mediakunde is verbonden aan de Universiteit van Bremen, een voordracht gehouden over 'zien en horen in de mediawereld'. Daarin werd een verband gelegd tussen de zintuigleer en de werking van de mediawereld op onze zintuigen en de ontwikkeling daarvan.

Buddemeier opende met vermelding van de feiten, dat in Duitsland mensen momenteel gemiddeld 3 uur en 15 minuten per dag televisie kijken. Rekent men daarbij ook radio en video, dan verblijft men per dag gemiddeld 6 uur in medialand. Het loont derhalve zich over de uitwerking hiervan gedachten te vormen.

Wat gebeurt er met zien en horen in de natuurlijke wereld en in de mediawereld? Met onze ogen kunnen we in de zintuiglijke wereld bewegingen waarnemen, afstand schatten, licht, donker, kleuren en figuren onderscheiden. Bovendien nemen we zelf een standpunt in, van waaruit we kunnen vaststellen hoe de dingen tot elkaar staan en tot mij. We ervaren dat we een eigen individueel standpunt hebben, waar niemand anders staat. Als ik van standpunt verander, verandert de wereld. Daarbij beleven we tevens dat we tot de wereld behoren, dat we er zelf deel van uitmaken.

Terwijl we de ons omringende wereld waarnemen, is het oog constant in beweging; het vibreert doelmatig en zinvol. Ik ben het zelf, die de ogen beweegt. Het Ik leeft eigenlijk in de buitenwereld, zodat we kunnen spreken over de omgevingsmens (Umkreis-Mensch). Rudolf Steiner: "Mit den Sinnen atmen wir das Ich ein."

Van de kwaliteit der zintuigindrukken hangt veel af. Voor de ontwikkeling van de mens is het belangrijk, dat de voorwerpen ook leiden tot een denken over samenhangen met al het andere in de kosmos. De ziel wortelt in het fysieke en bloeit in het geestelijke.

Wat verandert er wanneer we slechts zien in de mediawereld? Om dit te verduidelijken en ervaarbaar te maken, had Buddemeier een foto van 40 x 60 cm waarop een typisch Bremer landschap was afgebeeld, meegenomen en op het bord geplakt. Aan een foto kun je alles over de mediawereld leren. Buddemeier: "U bent hier in Dornach en u zit op een stoel. Als u of ik mij hier beweeg, verandert er met die foto niets. U bent met al uw zielekrachten hier en alleen met uw gezichtszin en een beetje bewegingszin kijkt u naar de foto. Echter, u krijgt daarmee bij lange na geen 'Erlebnis' van dat landschap. Dat vraagt immers veel meer, bijvoorbeeld ook reuk- en hoorzin. De foto spreekt overigens wel aan, omdat het geheel in één blik kan worden omvat. Het driedimensionale is echter weg en u hebt uw andere zintuigen niet nodig. Dat is met de situatie waarin u zich hier bevindt anders gesteld, die kent u. U hebt die context immers zelf vormgegeven door hier te komen. De context van dat landschap kent u niet, die is met de foto niet gegeven.

een uiteenzetting van zijn metafysica, beschrijft hij een kennisleer, gaat hij in op de oorsprong en aard van de menselijke aandoeningen en komt hij tot een ethische stellingname. De ondertitel verwijst naar de wijze waarop het werk is opgebouwd, namelijk als een bouwwerk van axioma's, stellingen en bewijzen. Zoals dat in de meetkunde gebruikelijk is: een zichzelf dragend geheel van gedachten. De opkomst der natuurwetenschappen had de betekenis van de wiskunde aan het licht gebracht. De wiskunde werd het toonbeeld voor de kracht en reikwijdte van het zelfstandige denken. Voor René Descartes, de grote voorganger van Spinoza, bezat de werkelijkheid zelf een mathematisch karakter. Hij geldt als voorbeeld van de wereldbeschouwing van het mathematische. Ook het werk van Spinoza wordt getekend door een zeker mathematische, maar minder overheersend dan bij Descartes. Het mathematische komt enerzijds tot uitdrukking in de presentatie van de gedachten. Anderzijds ontleent hij aan het wiskundige denken en de daarmee nauw verwante logica het begrip van noodzakelijkheid. Spinoza was ervan overtuigd dat de wereld beheerst wordt door één machtige orde van wetmatigheden die voor hem samenvalt met het wezen van God zelf. Met dezelfde noodzakelijkheid waarmee uit het gegeven van een driehoek volgt dat de som der hoeken 180

Baruch de Spinoza (1632 - 1677)

graden bedraagt, zo volgt uit het wezen van God dwingend de loop der dingen in de wereld. De orde van de wereld is geen andere dan de orde van het denken.

Kern van de pantheïstische visie van Spinoza vormt de volgende stelling: *deus sive substantia sive natura*, dat wil zeggen: *God ofwel substantie ofwel natuur*. Substantie is datgene wat volledig in zichzelf bestaat en volledig uit zichzelf kan worden begrepen. Strikt genomen is alleen God substantie: hij is immers het enige wezen dat in alle opzichten onafhankelijk is. Spinoza houdt consequent vast aan de enkelvoudigheid van de substantie. Descartes had voor het goede begrip van de geschapen wereld nog twee andere soorten substanties onderscheiden, namelijk de *res extensa*, de (uiterlijke) substantie van de uitgebreidheid, en de *res cogitans* - de (innerlijke) substantie van het denken. Descartes was zich ervan bewust dat deze substanties niet volledig op zichzelf stonden en "de gewone medewerking Gods nodig hadden", maar dat was voor hem toch geen reden om ze géén afzonderlijk bestaan toe te kennen. Spinoza doet geen concessie en schrijft voor: *deus sive substantia*. Hoe moeten de fundamentele bestaansvormen van de wereld dan worden begrepen als het geen zichzelf dragende substanties zijn? Uitgebreidheid en denken vat Spinoza op als twee attributen, dat wil zeggen wezenlijke eigenschappen van de goddelijke substantie. Het zijn twee door de mens gekende attributen. In werkelijkheid bezit God oneindig veel attributen. Elk van deze attributen kan in verschillende toestanden verkeren, die *modi* worden genoemd. Zo zijn de afzon-

derlijke dingen of gedachten op te vatten als modi van de attributen van God. Hoe verhoudt zich het verschijnsel van de uitgebreidheid tot het verschijnsel van het denken? Ze tonen twee kanten van Gods wezen, maar ze vertegenwoordigen op zich dezelfde orde. De vraag naar de communicatie doet zich daarom niet voor, ze verschijnen parallel aan elkaar.

Deze God wordt bovendien gelijkgesteld met de natuur: *deus sive natura*. God is niet iets buiten de natuur maar vormt de natuur als geheel, is identiek met de natuur. Ook Spinoza maakt, in navolging van Bruno, verschil tussen de *natura naturans* en de *natura naturata* om de natuur als dynamische oorsprong te onderscheiden van de natuur als resultaat. Hierbij moet worden beseft dat een gedachte voor Spinoza net zoveel natuur vertegenwoordigt als een steen. Ze tonen zich alleen op een andere wijze.

Hoe kijkt Spinoza naar de mens als onderdeel van de natuur? De mens heeft deel aan twee attributen die met elkaar corresponderen, namelijk lichaam en ziel. Met de exactheid van een wiskundige tracht hij inzicht te geven in het gebied van de ziel en benoemt de verschillende aandoeningen. Het basisstreven van de mens is volgens Spinoza de drift tot *zelfhandhaving*. Het ligt in de natuur van ieder wezen, en de mens vormt daarop geen uitzondering, om te verlangen naar het eigen voortbestaan. Alle gedragingen van de mens zijn derhalve gebaseerd op het streven naar eigenbelang. De belangen van het ene wezen druisen echter vaak in tegen de belangen van een ander wezen. De zelfhandhaving zal daarom niet altijd in het eigen voordeel kunnen worden beslecht. Al naar gelang of iemand succesvol is in zijn zelfhandhaving treden gevoelens op van behagen en onbehagen. We streven niet naar iets omdat het goed is, maar omdat onze begeerte ertoe beweegt. In ons bewustzijn openbaart zich deze begeerte als wil. Alle andere aandoeningen kunnen als variaties worden opgevat van de hier beschreven fundamentele aandoeningen. De menselijke rede is dus niet verheven boven het gebied van de aandoeningen, maar resorteert volledig onder het streven naar zelfhandhaving.

Voortgedreven door de vele varianten van het streven naar zelfhandhaving is er voor de mens geen ruimte weggelegd voor *vrijheid*, ten minste als we dat begrijpen als het vermogen om zelfstandig te kunnen handelen: Spinoza is een overtuigd determinist. Netzomin als een geworpen steen, gesteld dat het bewustzijn van zichzelf zou hebben, invloed uitoefenen op de richting van zijn baan, netzomin kan een mens zelfstandig invloed uitoefenen op zijn levensweg. Ook de mens wordt net als elk ander wezen gedicteerd door zijn natuur. De enige "vrijheid" die een mens open staat is gelegen in de kennis. Want door het kenvermogen van de mens kan hij inzicht verschaffen in de noodzakelijkheid van de natuurwetten. De mens kan besef krijgen van zijn eigen *onvrijheid*. Op grond van dit besef kan hij zich beter met zijn lot verenigen en in beamende deemoed gehoorzamen aan datgene wat God hem in zijn natuur heeft opgelegd. Zo kan de intellectuele liefde tot God ontstaan: *amor Dei intellectualis*.

Spinoza heeft met grote consequentie zijn pantheistisch systeem uitgewerkt. Maar dit systeem draagt wel de signatuur van zijn tijd. God is weliswaar gelijkgesteld aan de natuur, maar het gebruikte natuurbeeld is vooral geënt op dat van de *anorganische natuur* met haar onwrikbare wetmatigheden. In dit natuurbeeld ontbreken de kwaliteiten van de levende natuur. Deze natuur kent niet de creativiteit op grond waarvan telkens weer nieuwe vormen kunnen ontstaan: alles bevindt zich bij voorbaat in een gefixeerd kader van strenge noodzakelijkheid. Dit brengt een extreme vorm van

heeft tevens de intuïtie dat wanneer het datgene is waardoor alle dingen "zijn", het toch in zich onderscheiden moet zijn. Als het zijn van de zijnden en het zijn zelf één zijn, dan moet het zijn wel een vorm van onderscheid, een soort differentie kennen. Heidegger blijft overigens al dan niet opzettelijk staan bij het stellen van deze vraag. Om een indruk te geven van het denken van Heidegger zal ik hier een stukje weergeven uit "Wat is Metafysika?" (Heidegger 1929).

"Wij vragen om bij dit beeld te blijven: in welke bodem vinden de wortels van de boom van de filosofie hun bestand? Uit welke grond ontvangen de wortels en door hen de gehele boom de voedende sappen en krachten? Welk element doorweeft, in grond en bodem verborgen, de dragende en voedende wortels van de boom? Waarin berust en beweegt zich de metafysica? Wat is metafysica in de grond van de zaak?

Ze denkt het zijnde als het zijnde. Overal waar gevraagd wordt, wat het zijnde is, heeft zij het zijnde als zodanig voor ogen. Het metafysische voorstellen dankt dit uitzicht aan het licht van het zijn. Het licht, dat wil zeggen, datgene wat een dergelijk denken als licht ervaart, valt zelf niet meer in het blikveld van dit denken, want het stelt het zijnde voortdurend en uitsluitend met betrekking tot het zijnde voor. Op deze wijze vraagt het metafysische denken zeker naar de werkelijke bron en naar een schepper van het licht. Deze zelf geldt als voldoende belicht omdat het ieder zicht op het zijnde het doorzicht verleent. (...)

Omdat de metafysica zich richt tot het zijnde als het zijnde, blijft ze bij het zijnde en keert ze zich niet naar het zijn als het zijn. (...)

Iets anders staat op het spel bij de aankomst of het uitblijven van de waarheid van het zijn: niet de toestand van de filosofie, niet slechts de filosofie zelf, maar het nabij of veraf zijn van datgene, waaruit de filosofie als het voorstellende denken van het zijnde als zodanig haar wezen en haar noodzakelijkheid ontvangt. Te besluiten valt, of het zijn zelf uit haar eigen waarheid haar betrekking tot het wezen van de mens kan laten plaatsvinden of dat de metafysica in haar afkeer van haar gronden blijft verhinderen, dat de betrekking van het zijn tot de mens uit het wezen van deze betrekking zelf tot een lichten komt, dat de mens brengt tot een behoren in het zijn.

symbolen spreekt, moet de kunstenaar echter nastreven, en alleen voor zover hij deze vat in een levendige nabootsing heeft hij zelf iets waarachtigs geschapen. Werken namelijk die uit een verbinding van overigens mooie vormen ontstaan zouden toch zonder schoonheid zijn, doordat datgene waardoor het werk of het geheel nu eigenlijk mooi is geen vorm meer kan zijn. Dat gaat boven de vorm uit, is het wezen, het algemene, is aanschouwing en uitdrukking van de inherente natuurgeest.” (uit Schelling, *Filosofie van de kunst*. Boom 1996)

Tegen deze esthetica komt Steiner in het geweer: de (zintuiglijke) werkelijkheid mag niet afglijden tot een uitdrukkingmiddel voor de geest. De eenzijdige blikrichting van het pneumatisme doet hem eigenlijk over het hoofd zien dat het in het geheel niet de idee (van de geest) is die we in het kunstwerk bewonderen, maar de concrete ervaarbare gedaante.

Men kan het ook begrijpen als een omkering van de wijze waarop het pneumatisme de begrippen *vorm* en *inhoud* toepast in de esthetica.

Laten we een kunstwerk eens naar vorm en inhoud beschouwen. Voor het pneumatisme in de gedaante die het bij Schelling aanneemt, is het zintuiglijke aspect verantwoordelijk voor de vorm, en bepaalt het geestelijke de eigenlijke inhoud. In de esthetica die Steiner hier verdedigt is het precies omgekeerd: het zintuiglijke is inhoud, het geestelijke of ideële ligt in de vorm. In plaats van een zintuiglijk (ver)schijnen van de idee of geest, beleven we daarom in het kunstwerk een geestelijk (ver)schijnen van de zintuiglijke werkelijkheid.

Martin Heidegger als moderne representant van het pneumatisme

Het pneumatisme zoekt het wezen van de verschijnende dingen in een werkelijkheidsgebied dat niet voor de zintuigen (in engere zin) toegankelijk is. Daarmee treedt het pneumatisme met het denken in een geestgebied binnen, maar de verbinding van dit gebied tot de mens moet eerst worden gelegd.

Deze karakteristiek van het pneumatisme vinden we ook op bij Martin Heidegger. Martin Heidegger heeft in zijn filosofie het *zijn* centraal staan. Dit zijn is de door de filosofie vergeten oergrond van de dingen, zij is datgene wat juist niet op de wijze van de zijnden, de voorhanden dingen kan worden gedacht. Heidegger wendt al zijn filosofische vernuft aan om een weg te zoeken die toegang biedt tot het zijn. Hij beschrijft zelfs bijzondere toestanden van de ziel (angst, verveling) waarin deze in een ervaringsvorm belandt die haar ontvankelijk maakt voor de wijze waarop het zijn zich kan melden. Interessant is in dit verband dat Heidegger met een vraag worstelt die eigenlijk de overgang zou betekenen naar een *spiritualistische* visie. Dit probleem wordt door Heidegger zelf de ontologische differentie genoemd. Heidegger neemt het zijn zoals gezegd aanvankelijk al één. Maar hij

Martin Heidegger
1889 - 1976

pneumatisme met zich mee die verstard aandoet, als een schaduwbeeld van meer lichte varianten. De geestelijke betekenis van de mens kan hier slechts in een beperkt zin naar voren komen. Dit vindt ook zijn afspiegeling in de ethiek van Spinoza. De ziel wordt geregeerd door de natuur. Spinoza maakt daarbij geen wezenlijk onderscheid tussen een lagere en een hogere natuur. Van een zelfstandige mogelijkheid om tot een hoger streven te komen is geen sprake. De idee van de zedelijkheid wordt ontleend aan het primair streven tot zelfhandhaving en berust niet op de mogelijkheid van het belangeloze. Bovendien kan bij Spinoza niet worden gesproken van een bijzondere affiniteit met de wereld van het etherische.

De periode van het Duits Idealisme heeft in *Schelling* (1775 - 1854) een belangrijke representant van het pneumatisme. Schelling was een zeer begaafde denker die al op jonge leeftijd van zich deed spreken. Hij had een grote belangstelling voor de natuurwetenschappen en was op de hoogte van de ontwikkelingen van zijn tijd. Daarnaast voelde hij zich aangetrokken door de wereld van de kunst. Zo publiceerde hij

Schelling
(1775 - 1854)

zowel op het gebied van de natuurfilosofie als op het gebied van de esthetica. Het denken van Schelling heeft zich in een aantal stappen voltrokken die we hier niet allemaal kunnen behandelen. Het wereldbeeld van Schelling is door en door spiritueel. De natuur toont het beeld van de geest in ontwikkeling. De geest komt in de natuur tot een langzaam ontwaken. De mens vormt in deze ontwikkeling een hoogtepunt: in de mens wordt de geest zich van zichzelf en van de natuur bewust. Schelling stelt: “Filosoferen over de natuur betekent zoveel als de natuur scheppen”. De werking van de geest in de mens en in de natuur berust op een scheppend vermogen. Steiner gaat in zijn *«Rätsel der Philosophie»* uitvoerig in op het werk van Schelling. Volgens hem wordt het denken van Schelling gekenmerkt door een grote mate van *productieve fantasie*, dat wil

zeggen: scheppende en beeldende geestkracht. Daarom kon Schelling vanuit het ik de stap maken naar de natuur, een stap die Fichte - de voorloper van Schelling in het Duits Idealisme, en door Schelling zeer bewonderd - niet heeft kunnen maken. Het orgaan voor de scheppende fantasie is een innerlijke zintuig dat Schelling, in navolging van Fichte, *intellektuelle Anschauung* noemt: een waarnemingsvermogen voor het denken. Nu doet Schelling een belangrijke stap, want hij stelt dat de ideeën die de geest in ons schept identiek zijn aan de scheppende krachten die werkzaam zijn in de natuur. Kortweg: de geest in ons is identiek aan de natuur buiten ons; geest en natuur zijn eigenlijk twee vormen van hetzelfde. De ideeën volgens welke de scheppende natuurgeest heeft gewerkt, kunnen in de menselijke geest ook verschijnen, maar dan met de status van herinneringsbeelden. De mens is dus niet geïsoleerd van de natuur, maar de natuur leeft in de mens voort. Zo is het niet zozeer de *mens* die denkt, maar de *wereldgeest* die in

hem denkt. "De ziel is dus in de mens niet het principe van individualiteit, maar dat, waardoor zij zich verheft boven alle zelfheid, waardoor zij in staat gesteld wordt tot opoffering van zichzelf, tot belangeloze liefde, en - wat het hoogste is - tot de beschouwing en kennis van het wezen van de dingen, en daarmee ook tot de kunst." Steiner stelt vast dat de filosofische gezindheid van Schelling sterke verwantschap vertoont met die van Böhme.

In zijn latere werken wordt de pantheïstische benadering van Schelling nog duidelijker, wanneer hij namelijk de beschouwing van de wereld gelijkstelt aan de beschouwing van God. Evenals Böhme werpt Schelling de vraag op naar de mogelijkheid van het kwaad in de wereld. Schelling verbindt deze vraag met de gedachte dat God in de mens een wezen heeft geschapen dat geen leiding nodig heeft, maar in principe *vrij* en *onafhankelijk* is. Dat de mens in God is wil niet zeggen dat hem daarmee iedere vrijheid ontzegd is. Een volmaakte God schept immers een wereld die hem in volmaaktheid nakomt. Schelling zet zich af tegen het godsbeeld van Spinoza, dat hem voorkomt als een God van de doden, maar niet van de levenden. Hetzelfde geldt voor het natuurbbeeld. "De gehele natuur zegt ons dat ze geenszins alleen maar bestaat op grond van een geometrische noodzakelijkheid, er is niet pure, zuivere rede in haar, maar persoonlijkheid en geest [...]." Het kan niet zo zijn dat de mens als hoogste schepsel slechts de status toekomt van een machine. De vrijheid van de mens en van andere geestelijke wezens staat voorop. Maar daarmee is de mogelijkheid van het ongodelijke bij voorbaat gegeven. Evenals Böhme gaat Schelling uit van de polariteit van het goddelijke tegenover het ongodelijke. Het kwaad en de zelfzucht stamt uit het bereik van ongodelijke. Zo houdt de mens het midden tussen het licht van de goddelijke wereld en het duister van het ongodelijke, zoals ook God zelf voortdurend moet strijden tegen het ongodelijke. De mens handelt niet alleen vanuit de rede, maar ook God handelt niet alleen vanuit de rede. De levende God kan de mens slechts leren kennen wanneer hij zich met zijn gehele persoonlijkheid verdiept in het leven van God.

In Schelling zien we een pneumatist die de wereld opvat als een *levend* organisme en een *levende* schepping van de algeest. In tegenstelling tot Spinoza kan bij hem wel van een verwantschap met het etherische worden gesproken worden.

We willen nu ingaan op een paar voorbeelden van het zogenoemde *monopsychisme*. Onder het monopsychisme wordt de leer verstaan dat de mensheid als geheel slechts *één intellectuele ziel* of verstand bezit. Deze theorie houdt verband met de theorie van de ziel van Aristoteles. De ziel vertegenwoordigt bij Aristoteles een ruimer begrip dan in onze tijd, want hij kent aan alles wat leeft een ziel toe, dus ook aan planten.

In navolging van Plato onderscheidt Aristoteles drie zielen: een *vegetatieve* of plantaardige ziel die zorgt voor de levensprocessen; een *animale* of dierlijke ziel die waarneming en begeerte mogelijk maakt; tenslotte een *intellectuele* ziel (kortweg: verstand) die het kennen en willen mogelijk maakt. Bij het verstand maakt Aristoteles onderscheid tussen het *actieve verstand* en het *passieve verstand*. Het actieve verstand kan de wezensvormen - modern gesproken: de zuivere begrippen - onderscheiden die betrekking hebben op de zintuiglijke waarneming. Het passieve verstand kan de door het actieve verstand aangereikte wezensvormen vasthouden (onthouden). In het werk

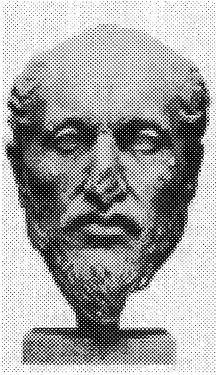
wereld buiten haar. Immers naarmate de schoonheid zich heeft verspreid bij haar gang naar en in de materie, wordt ze zwakker dan wat in de eenheid (geconcentreerd) blijft. Want alles wat uit elkaar gaat, neemt afstand van zichzelf: als het kracht is, wordt het zwakker, als het warmte is, kouder, of algemeen als het een vermogen is, wordt het vermogen geringer en als het schoonheid is wordt het lelijker. En elke eerste scheppende kracht moet in zichzelf sterker zijn dan wat geschapen wordt. Want de on-muziek vormt de musicus niet, maar de muziek, en de muziek in de intelligibele wereld vormt die in de waarneembare wereld. En als iemand de kunsten geringschat, omdat ze bij hun scheppend bezig zijn de natuur nabootsen, dan moet ik eerst opmerken dat ook de natuur andere dingen nabootst. Vervolgens moet hij weten dat ze niet zonder meer het waargenomen voorwerp nabootsen, maar dat ze opstijgen naar de vormende beginsels waaruit de natuur stamt. Ten derde merk ik op dat ze veel uit zichzelf scheppen en bovendien iets toevoegen waaraan iets ontbreekt, daar ze de schoonheid bezitten. Want ook Phidias heeft zijn Zeus niet naar enig waarneembaar object geschapen, maar door zich voor te stellen hoe hij zou kunnen zijn, als het Zeus zou behagen zich voor onze ogen te openbaren.

Volgens Jelle van der Schuit kan ook Schelling als een vertegenwoordiger van het pneumatisme worden aangezien. In "Goethe als vader van een nieuwe esthetica" gaat Steiner in op de esthetica van Schelling. In zijn beschrijving daarvan stelt hij een eenzijdigheid aan de kaak die bij het pneumatisme en eigenlijk bij alle wereldbeschouwingen die meer op de geestelijke kant van de werkelijkheid georiënteerd zijn, kan optreden. Zoals beschreven verheft de pneumatist zich, met name wanneer hij tevens de daartoe geëigende zielestemming heeft, tot de scheppende geest die aan de wereld ten grondslag ligt. De zintuiglijke wereld verschijnt hem daarom slechts als waardevol voorzover daarin deze geest tot uitdrukking komt. Ook tegenover de kunsten neemt hij geen ander standpunt in. De kunst is schoon omdat daarin de idee of geest, het absolute, op volmaktere wijze tot uitdrukking komt dan in de natuur.

Deze gedachte wordt ook duidelijk uitgesproken in Schelling's "Over de verhouding van de beeldende kunsten tot de natuur" uit 1807.

"De positie van de kunstenaar ten opzichte van de natuur is vaak zo beschreven dat de kunst, om kunst te zijn, zich eerst van de natuur moet distantieren om er slechts in de laatste fase van voltooiing naar terug te keren. De eigenlijke betekenis daarvan lijkt ons geen andere te kunnen zijn dan de volgende. In alle natuurwezens toont zich het begrip als slechts blind werkzaam: zou dit in de kunstenaar ook het geval zijn dan zou deze zich in niets van de natuur onderscheiden. Zou hij zich echter bewust volledig aan de werkelijkheid willen onderwerpen en het bestaande met slaafse trouw weergeven dan zou hij wel maskers maken, maar geen kunstwerken voortbrengen. Hij moet zich dus distantieren van het product of het geschapene, maar alleen om zich tot de scheppende kracht te verheffen en zich deze geestelijk toe te eigenen. Hierdoor begeeft hij zich naar het rijk van de zuivere begrippen; hij verlaat het geschapene om het met duizendvoudige rente terug te winnen en in deze zin dan naar de natuur terug te keren. Deze natuurgeest, die in de kern van de dingen werkzaam is en door vorm en gestalte alleen als door

I, 6 (1); Over het Schone.

Plotinus
204 - 270

2.

Laten we dus opnieuw de zaak opvatten en zeggen wat toch wel het eerste schone in de lichamen is. Want het is iets, dat zelfs bij de eerste blik wordt waargenomen, en de ziel spreekt erover, alsof ze het begrijpt, en bij herkenning neemt ze het op en ze vormt er als het ware een harmonieus paar mee. Maar als ze op het lelijke stuit, deinst ze terug en moet ze er niets van hebben. En ze keert zich er vanaf, daar ze er niet mee akkoord gaat en zich er niet mee verwant voelt. Wij houden dus staande dat de ziel, die toch van nature is wat ze is en grenst aan het hogere zijn in de zijns wereld, zich verheugt over wat ze ook maar ziet als iets dat aan haar verwant is of wat een spoor van verwantschap heeft; ze is dan opgewonden van blijdschap en keert zich tot zichzelf in en herinnert zich zichzelf en wat bij haar hoort. (...)

V, 8 (31)

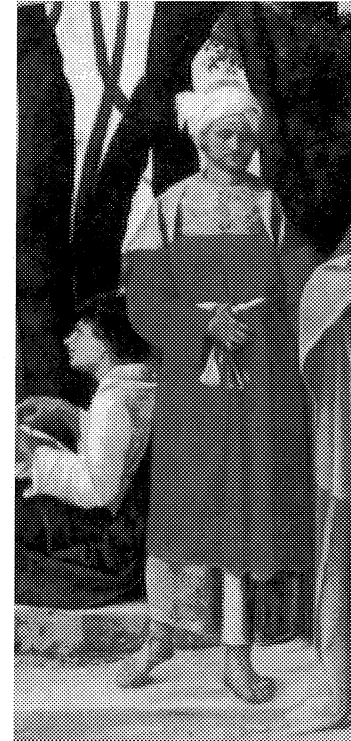
1.

Laten wij, daar wij beweren dat iemand die tot schouw van de intelligibele wereld is gekomen en de schoonheid van de ware geest in zich heeft opgenomen ook instaat zal zijn zich een idee te vormen van diens vader die aan gene zijde van de geest is, proberen in te zien en tot onszelf te zeggen, voorzover het mogelijk is dat soort dingen te zeggen, hoe iemand de schoonheid van de geest en van de intelligibele wereld kan schouwen. Stel nu eens, zo u wilt, dat bijvoorbeeld naast elkaar liggen twee brokken steen, het ene ongevormd en onbewerkt en het andere kunstig tot een beeld van een god of een mens gebeiteld: als het een god is, van een Gratie of een Muze, of, als het een mens is, niet van zomaar iemand, maar van iemand die de kunst uit alles wat schoon is heeft gevormd. De steen die door de kunst tot een schone vorm is gemaakt zal dan wel schoon lijken, niet omdat hij een steen is-want dan zou ook de andere evenzeer schoon zijn-, maar door de vorm die de kunst er in heeft gebracht. Die vorm nu had de materie niet, maar die was ook al in de geest van de ontwerper voor hij in de steen overging; en hij was in de ontwerper niet omdat die ogen of handen had, maar omdat hij de kunst deelachtig was. In de kunst was die schoonheid dus in een veel hogere graad; want de schoonheid in de kunst is niet in de steen overgegaan. En ook die bleef niet ongerept in de steen en ook niet zoal ze wel wilde zijn, maar slechts in zoverre als de steen zich door de kunst liet vormen. En indien de kunst schept naar haar wezen en vermogen- en ze maakt iets mooi in overeenstemming met het vormend beginsel van wat ze schept-, dan is de kunst in hoger en waarachtiger mate schoon, daar ze de ware schoonheid van de kunst bezit, die natuurlijk groter en schoner is dan elke vorm van schoonheid in de

«Over de ziel» behandelt Aristoteles op summiere en cryptische wijze de aard van het verstand. De volgende zinsnede heeft veel commentaar losgemaakt: “Slechts het verstand komt van buiten en alleen dát verstand is goddelijk, omdat zijn werking op geen enkele wijze iets gemeen heeft met de activiteit van het lichaam”. Alleen dit verstand geldt als de verblijfplaats van de wezensvormen, en is eeuwig en onvergankelijk. Er wordt gedoeld op het actieve verstand; het passieve verstand berust immers op

samenwerking met het lichaam. Met betrekking tot de menselijke ziel lijkt alleen het actieve verstand onsterfelijk te zijn. Wat betekent dit voor het voortbestaan van de mens? Als blijkt dat het actieve verstand een algemene en enkelvoudige goddelijke voorziening is, die ingericht is voor de mensheid als geheel, is er dan nog wel een persoonlijk voortbestaan mogelijk?

De leer van het monopsychisme is voor het eerste geformuleerd door *Averroës* (1126 - 1198), een Arabische arts, jurist en filosoof die werkte in het door de Moren overheerste Spanje. Hij gold als de grote commentator van het werk van Aristoteles. Ten aanzien van de kwestie van de ziel stelt Averroës dat er slechts één verstand bestaat dat werkzaam is voor de mensheid als geheel; dit actieve verstand stelt hij gelijk aan de tiende en laagste intelligentie (behorende bij de maansfeer). Het passieve verstand of *mogelijke verstand* vatte Averroës óók op als een onlichamelijk gegeven: het moet immers onstoffelijke denkbeelden bevatten, afkomstig uit het algemene actieve verstand. Voor Averroës moet zo'n mogelijk verstand niet in de mens gezocht worden, maar buiten de mens: het vormt een eenheid met het actieve verstand. In de mens zelf komt een lichaamgebonden vermogen voor dat de kenbeelden kan ontvangen die afkomstig zijn

Averroës (1126 - 1198)

uit het algemene verstand. De kenbeelden verkrijgen hierbij een lichaamgebonden, onzuivere status. Averroës verbindt hieraan tevens de conclusie dat de mens als persoon niet onsterfelijk is. Er blijft namelijk van de mens niets in individuele zin voortbestaan. Wat slechts blijft voortbestaan is het algemene verstand.

De denkrant van het monopsychisme past in het beeld van het pneumatisme. Het individueel geestelijke in de mens, zijn eeuwige wezenskern wordt hierin niet onderkend. Het geestelijke in de mens wordt toegeschreven aan een algemeen werkzaam geestelijke wezen.

Opvallend genoeg wordt de *maansfeer* genoemd als de algemene plaats voor de wezensvormen. De maansfeer is vanuit de aarde gezien de dichtstbijzijnde boven-zinnelijke sfeer en hangt samen met de etherwereld. In de antroposofie wordt het belang van de etherkrachten voor het denken onderkend. Maar het zijn niet alleen de etherkrachten die verantwoordelijk zijn voor het denken. Daarnaast heeft het (hogere) ik als sturende instantie een hoofdrol in het denken. Kenmerkend is dat Averroës geen zicht had op dit hogere wezen van de mens en derhalve het persoonlijk voortbestaan van de mens loochende.

De denkbeelden van het monopsychisme zijn strijdig met de beginselen van het Christendom en ze werden dan ook als ketters gezien. *Thomas van Aquino* (1225 -1274) heeft het monopsychisme en de Averroïsten vurig bestreden. In deze strijd kruiste hij ook de degens met de iets jongere *Zegert van Brabant* (1240 -1281). Deze was zelf geen theoloog of geestelijke, maar was een tijdlang als hoogleraar werkzaam op de artes-faculteit (Sorbonne) van Parijs. Siger van Brabant heeft een groot deel van zijn leven sterk onder de invloed gestaan van het monopsychisme. Er zijn aanwijzingen dat hij in zijn latere leven deze leer heeft ingeruild voor een meer christelijke visie. Dat zou verklaren dat Dante in zijn *Divina Commedia* met een paar lovende zinnen deze filosoof heeft geëerd en dat hij een plaats heeft gekregen in het hemelse paradijs naast onder meer Thomas van Aquino. Vast staat dat hij gedurende een bepaalde periode van zijn leven de opvatting over de algemene eenheid van het actieve en mogelijke verstand van Averroës heeft verdedigd. Deze opvattingen zijn gedurende zijn leven meerdere malen kerkelijk veroordeeld.

In navolging van von Gleich willen we ook een paar vertegenwoordigers van het pneumatisme toelichten, waarbij het accent vooral ligt op de ethiek. Volgens *graaf van Shaftesbury* (1617 - 1713) is moraliteit niet gebaseerd op *uiterlijke* geboden, die door de staat of de kerk worden voorgeschreven, maar ligt de oorsprong van het zedelijke in de mens zelf. De mens heeft een *zintuig voor het zedelijke*: een *moral sense*. Het zedelijk handelen kan op basis van eigen inzichten zoveel meer zekerheid, helderheid en overtuigingskracht verkrijgen dan op basis van geboden van buitenaf. Inzicht in het goede ligt als mogelijkheid besloten in de natuur van de mens zelf. Shaftesbury verzette zich dan ook fel tegen de gedachte dat het menselijk handelen volledig kan worden begrepen vanuit het motief van de *zelfzucht*, een theorie die vooral door *Thomas Hobbes* (1588 - 1679) is verdedigd. De natuur wijst niet uitsluitend naar zelfzucht; in de mens liggen ook oorspronkelijke sociale impulsen. Volgens Shaftesbury gaat de moraliteit een gouden toekomst tegemoet: op den duur zal de natuurlijke genegenheid van de mens zijn stempel drukken op het universum. De mens zal alle dingen gaan liefhebben. Heel het werk van Shaftesbury is doortrokken van een spirituele glans. Zijn pneumatisme is vooral geënt op de mogelijkheid van de mens om vanuit zijn hoger wezen het goddelijke te ondersteunen.

Frans van Hemsterhuis (1721 - 1790), een vrij onbekende Nederlands filosoof in de tijd van de Verlichting, voelde zich sterk aangetrokken door de moraaltheorie van Shaftesbury en nam diens leer van de morele zin over. Hij schreef zijn werken in het Frans. Volgens van Hemsterhuis is het hoogste ziele-orgaan het zogenoemde *organe morale*. Aan de hand van dit orgaan kunnen we de waarde van ons eigen handelen

geest, datgene is wat aan de dingen schoonheid verleent, dan kan eerst recht van schoonheid worden gesproken daar waar dit principe zelf verschijnt, in een levend wezen, in de mens. Shaftesbury beschrijft deze gedachtengang in *Philosophies of Art and Beauty*. Ik zal hier een stukje weergeven uit het hoofdstuk *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times*.

(...)

“Zie je dan niet, antwoordde Theocles, dat je drie niveaus of ordes van schoonheid hebt onderscheiden? Hoe? Ten eerste de dode vormen zoals jij ze terecht hebt genoemd die zijn bewerkt en zijn gevormd, hetzij door de mens of de natuur, maar geen vormende kracht, beweging, of intelligentie hebben. Juist. Vervolgens de tweede soort, de vormen die vormen, dat wil zeggen: die intelligentie hebben, beweging en handeling. Ook juist. In dit geval is er dubbele schoonheid, want er is zowel sprake van vorm (door toedoen van de geest) en van geest zelf. De eerste soort is laag en verachtelijk in vergelijking met de tweede, waarvan de dode vorm haar glans en schone kracht ontvangt. (...)

Ik had hier gemakkelijk aan kunnen toevoegen, zei ik, dat deze vormen van ons de gave hadden om andere levende vormen zoals zij zelf voort te brengen, maar deze gave, dacht ik, kwam van een andere vorm die boven hen staat en kon niet eigenlijk hun gave of kunst worden genoemd. Alsof er werkelijk een superieure kunst of iets kunstenaars-achtigs was, wat hun hand leidde en hen tot instrument maakte in dit schone werk. (...)

En hier heb je zonder het te weten het derde niveau van schoonheid ontdekt, die niet alleen vormen vormt in de strikte betekenis, maar ook de vormen die vormen. Want wijzelf zijn edelen architecten van de materie en kunnen levenloze lichamen laten zien die een vorm gekregen hebben, bewerkt door onze eigen handen, maar datgene wat zelfs de geesten zelf gestalte geeft, bevat in zich zelf al de schoonheid die deze geesten gestalte hebben gegeven en is daarom het principe, de herkomst en de bron van alle schoonheid.”

Het pneumatisme neigt er toe de etherwereld, waarvan het overal de werkingen gewaar wordt, zelf als het meest schone te ervaren en zodoende de hoogste schoonheid in een rijk te verplaatsen dat voor de zintuigen niet meer toegankelijk is. De hoogste schoonheid ervaren we niet met de zintuigen, maar door openbaring of schouwing. Als esthetica is het pneumatisme dus aangelegd om de bovenzintuiglijke oorsprong van de kunsten te onderkennen, maar zij ziet deze oorsprong niet in (abstracte) ideeën, maar in het vormende en levende principe in de natuur; in de geest. Deze geest leeft metname in de ziel, waardoor deze in staat is om de werking van de geest in de zintuiglijke wereld gewaar te worden en als schoon en aangenaam te ervaren. In het zoeken naar de oorsprong van het schone komt het pneumatisme in het gebied terecht waarin het tevens de oorsprong van het *goede* en het *ware* vindt; van de moraliteit en de deugd. Het schone en het goede vormen daarom in hogere zin een eenheid voor het pneumatisme. Als voorbeeld kan hier een tekstfragment van Plotinus dienen. Het fragment komt uit Enneaden boek I en V, de vertaling is van R. Ferwerda.

Tekst bij de wereldbeschouwing van het pneumatisme

door Rembert Amons

Inhoud.

Zoals inmiddels gebruikelijk is, ook deze keer een tekstfragment ter ondersteuning van het artikel over de wereldbeschouwing van het *pneumatisme*. Ik heb deze keer gekozen voor meerdere korte fragmenten. De eerstvolgende tekstfragmenten hebben als invalshoek de idee van het schone. Wat is schoonheid en waar komt ze vandaan? Mijns inziens kan hierin duidelijk een voor het pneumatisme karakteristieke gedachtengang worden ontdekt. Vervolgens wil ik met behulp van de esthetica die Steiner in aansluiting Bij Goethe en Schiller heeft ontwikkeld op een mogelijke eenzijdigheid van het pneumatisme wijzen. Tot besluit wil ik een korte karakteristiek geven van het denken van Martin Heidegger, voorzover dat in het kader van de wereldbeschouwing van het pneumatisme relevant is.

De idee van het schone in het pneumatisme.

Zoals Jelle van der Schuit heeft beschreven ziet het pneumatisme zich niet alleen genoodzaakt om een drager, een *subject*, aan de gedachtenwereld ten grondslag te leggen, maar is de ideeënwereld voor hem aanleiding om een *objectieve* geestelijke werkelijkheid aan te nemen. Dat de wereld in ideeën kan worden beleefd kan geen andere oorzaak hebben dan dat deze ook daadwerkelijk, door een scheppende kracht, in de wereld zijn gelegd. Door dit laatste onderscheid het pneumatisme zich van de voorafgaande wereldbeschouwing, namelijk van het *psychisme*.

In de idee krijgt de wereld haar ware betekenis. Deze betekenis leeft in de ziel. Ze wijst ons op de scheppende geest in wereld. Met deze drie volzinnen zijn we van het idealisme over het psychisme bij het pneumatisme beland. Als Jelle van der Schuit gelijk heeft en het pneumatisme het *pantheïsme* impliceert, dan zou men hieraan als uitgangspunt nog kunnen toevoegen dat voor het pneumatisme de Idee van de eenheid van de wereld gestalte krijgt door de idee van een geestelijke werkelijkheid die alles omvat en doordringt.

Volgens Jelle van der Schuit kenmerkt het pneumatisme zich door op z'n minst een vermoede van de werking van de *etherwereld*. De uiteenzettingen van de "pneumatist" bewegen zich steeds naar een punt waar eigenlijk het schouwen van de etherwereld zou kunnen optreden (Schelling), of zij nemen deze als abstractie op in hun filosofische systeem (Spinoza). Het pneumatisme vestigt niet de aandacht op de zintuiglijke wereld zelf, maar beschouwt deze voorzover daarin een hogere geestelijke werking tot uitdrukking komt. Een dergelijke blikrichting heeft natuurlijk ook gevolgen voor het idee van de oorsprong van de schoonheid in de wereld. Vanzelfsprekend kan schoonheid niet een eigenschap zijn van de zintuiglijke werkelijkheid zonder meer, maar komt zij van een vormend beginsel dat de zintuiglijke dingen ordent. Wanneer het vormende principe, de

beoordelen, het maakt ons ontvankelijk voor liefde en haat. Het geluk van de mens ligt in de zedelijke vervolmaking, in het zich steeds verder ontwikkelen vanuit de morele impulsen die we innerlijk kunnen voelen. Van Hemsterhuis was ook sterk beïnvloed door de filosofie van Plato en schreef veel van zijn werken in dialoogvorm. In het kader van de zedelijke vervolmaking verwijst hij naar Plato's leer van de liefde (eros), waarin beschreven wordt hoe de mens in verschillende stappen zich steeds meer kan losmaken van de zintuiglijke wereld en zich kan richten op de geestelijke wereld. Van Hemsterhuis bracht ook pantheïstische motieven tot uitdrukking. Volgens hem is God alom tegenwoordig en getuigt de natuur van een albezieling.

Rudolf Steiners spreuk voor de waterman

Rudolf Steiner heeft voor de euritmie een twaalfstal spreuken gegeven, die betrekking hebben op de *stemming* die eigen is aan de kosmische krachten van de dierenriem⁷. De uiterst geconcentreerde vorm en het diepzinnige gehalte van deze spreuken maken het begrijpen ervan bijzonder moeilijk. Hieronder volgt een interpretatie die poogt om iets van het wezenlijke gehalte van het pneumatisme terug te vinden in de spreuk die samenhangt met de waterman. Deze invalshoek heeft uiteraard zijn beperkingen.

De aan de stemming van de waterman gewijde spreuk luidt als volgt:

Begrenztes sich opfere Grenzenlosem.
Was Grenzen vermisst, es gründe
In Tiefen sich selber Grenzen;
Es hebe im Strome sich,
Als Welle verfließend sich haltend,
In Werden zum Sein sich gestaltend.
Begrenze dich, o Grenzenloses.

1) Zon-regel:

Begrenztes sich opfere Grenzenlosem.
Het begrensd offere zich op aan het grenzeloze.

In de gehele spreuk is wel zes keer sprake van het begrip *grens*, zowel in de betekenis van *begrenzen* (grenzen stellen) als *ontgrenzen* (grenzen opheffen). Wanneer iets zijn grenzen krijgt dan wordt het bepaald, het krijgt een vaste vorm. Omgekeerd wanneer iets zijn grenzen kwijtraakt dan wordt het onbepaald, het verliest zijn vaste vorm. Daarmee staat deze spreuk in het teken van *verandering* en *omvorming*. Wil iets veranderen dan moet het allereerst zijn huidige vorm prijsgeven. De eerste regel roept dat wat nu nog begrensd is op om aan een proces van omvorming te beginnen en zich op te offeren aan het onbepaalde, het onbegrensde. Dat wat geen grenzen heeft en altijd maar in beweging is zonder vaste vorm kan worden opgevat als de eeuwig vliedende etherwereld. Het zijn de etherkrachten die ontwikkeling van het levende mogelijk maken.

Het onbepaalde is ook het groundbegrip van de filosofie van *Anaximander* (661 - 546 v. Chr.), behorend tot de groep van Ionische natuurfilosofen. In zijn denken staat het *apeiron* centraal, dat wil zeggen het onbepaalde (*peras* is Grieks voor grens). Ook hij doelde daarmee op een soort *wereldether* die ten grondslag ligt aan het veranderlijke bestaan. We hebben vastgesteld dat het pneumatisme een wereldbeschouwing is die sterk verbonden is met het - meer of minder bewust - beleven van de etherwereld. De mens kan zich door geestelijke scholing een kenvermogen eigen maken waarin de etherwereld bewust kan worden ervaren, het kenvermogen van de *imaginatie*. In deze spreuk wordt de mens opgeroepen om in de imaginatie de wereld van etherische te kunnen aanschouwen.

2,3) *Venus- en Mercurius-regel*:

Was Grenzen vermisst, es gründe
In Tiefen sich selber Grenzen;
Wat grenzen ontbeert, het stelle
in diepten zichzelf grenzen;

Het zich overgeven van de mens aan de beweeglijkheid van de etherwereld is geen doel in zich, maar moet worden gevolgd met het stellen van nieuwe grenzen en wel vanuit zichzelf, vanuit zijn innerlijk geestelijk centrum. Hiermee wordt bedoeld op de vormende werkzaamheid van het geestzelf, het hogere ik van de mens, dat onderdeel uitmaakt van de geestelijke wereld voorbij de etherwereld.

4) *Mars-regel*: Es hebe im Strome sich,
Het verheffe zich in de stroom,

Om tot nieuwe vormen te komen is sturing nodig. Deze stuurkracht moet ontleend worden aan de hogere mens in de mens, de mens die zich opwaarts heeft gericht in de stroom des levens en zich op deze wijze goed kan oriënteren gelijk de staande waterman op de waterstroom.

5) *Jupiter-regel*: Als Welle verfliessend sich haltend,
als golf vervloeiend zich handhavend,

Vanuit deze verticale krachten kan de mens zich staande houden als een etherische stroom te midden van de etherische wateren.

6) *Saturnus-regel*: In Werden zum Sein sich gestaltend.
In het worden zich tot het zijn ontwikkelen.

Te midden van de eeuwig wordende etherwereld, het medium bij uitstek van alle ontwikkeling, kan de mens zich omvormen tot een zijn dat zijn motieven ontleent aan de wereld van de geest.

7) *Maan-regel*: Begrenze dich, o Grenzenloses.
Begrens jezelf, o grenzeloze.

Het omvormingsproces eindigt met de gestelde nieuwe grenzen. De situatie van het verkeren in grenzeloze, het onbepaalde kan worden afgesloten met een vernieuwd en vergeestelijkt bestaan.

- 1) In de tweede voordracht van de in 1914 gehouden cyclus «*Der menschliche und der kosmische Gedanke*», GA 151.
- 2) Steiner legt in een eerdere voordracht uit dat het gerechtvaardigd is om bijvoorbeeld alle bijzondere driehoeken samen te vatten onder één algemeen begrip «*driehoek*». Alle driehoeken zijn innerlijk en wezenlijk verwant met elkaar. Hetzelfde kan niet gezegd worden van de veelheid van getallen. De verschillende getallen (1, 2, 3, enz.) bezitten geen *algemene* verwantschap met elkaar; ze staan meer op zichzelf en bezitten als het ware meer individualiteit.
- 3) Zie Steiner, «*Grundlegendes für eine Erweiterung der Heilkunst nach geisteswissenschaftlichen Erkenntnissen*», (GA 27), 1925
- 4) S. von Gleich «*Die Wahrheit als Gesamtumfang aller Weltansichten*» Mellinger Verlag 1957.
- 5) G. Schubert «*Die Kategorien des Aristoteles*» in «*Beiträge zur Rudolf Steiner Gesamtausgabe*», nr. 29.
- 6) Voor de voorbeelden is voornamelijk gebruik gemaakt van Störig: «*Geschiedenis van de filosofie*», deel 1 en 2; Julián Marías: «*History of Philosophy*»; Steiner: «*Die Rätsel der Philosophie*» (GA 18).
- 7) *De twaalf stemmingen* (GA 261, ook in GA 40); het begrip stemming moet hier duidelijk worden onderscheiden van dat van de wereldbeschouwingsstemming: de wereldbeschouwingsstemmingen worden juist in samenhang met de zeven planeetsferen gebracht en niet met de twaalf dierenriembeelden.